

RYTŲ AUKŠTAIČIŲ PIETINĖS TARMĖS FONETIKA¹

K. MORKŪNAS

Transkripcija

Darbe vartojama Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programoje nurodyta transkripcija². Tiksliai tam tikrais atvejais ji šiek tiek pakeista, teisingiau pasakius, suprastinta (plg. žemiau).

1. Kirtis, priegaidė. Kirčio vieta žymima priegaidės ženklu. Nekirčiuotų skiemenų priegaidė nežymima.

Priegaidžių ženklai: a) trumpinės priegaidės — gravis (‘), b) tvirtapradės priegaidės — akūtas (’), c) tvirtagalės priegaidės — cirkumfleksas (˘), d) vidurinės priegaidės — maža *s* raidė (ʳ) (vidurinės priegaidės ženklas rašomas ant pa ilgėjusių trumpųjų balsių, o taip pat ant ilgųjų balsių ir dvibalsių *ie*, *uo*, kurių tvirtapradė ir tvirtagalė priegaidės tarmėje yra tiek supanašėjusios, kad visiškai nesiskiria), e) kirstinės priegaidės — maža *z* raidė (ʒ).

2. Ilgumas. Kadangi tarmėje visi nekirčiuoti balsiai yra trumpi, o kirčiuoti (išskyrus tuos, kurie turi trumpinę priegaidę) — ilgi, tai balsių ilgumas atskiru ženkleliu nežymimas: balsių ilgumą rodo priegaidės ženklas (vienbalsių — vidurinės ir kirstinės priegaidžių ženklai), pvz.: *viras* ~ v́yras, *vaikū* ~ vaikū́. Kirčiuoti trumpieji balsiai žymimi trumpinės priegaidės ženklu, kuriuo čia kartu parodomas ir balsio trumpumas, pvz., *būs*.

Dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių tvirtapradės priegaidės ženklas (antrinės kilmės dvigarsių ir vidurinės priegaidės ženklas) taip pat žymi pirmojo sando, o tvirtagalės priegaidės ženklas antrojo sando ilgumą, kirstinės priegaidės ženklas parodo antrojo sando pusilgumą.

Atskirais atvejais, prireikus, ilgajam balsiui pažymėti vartojamas brūkšnelis ant balsio ženklo (pvz.: *ĩ*, *ũ*).

3. Minkštumas. Priebalsių minkštumas žymimas lankeliu ant priebalsio ženklo. Taip visada žymimi minkšti ir suminkštėję priebalsiai, einantieji prieš supriešakėjusius užpakalinės eilės balsius, žodžio gale ir priebalsių samplaikose, pvz.: *gulū* ~ guliū́, *štėlėl*. Kadangi priebalsiai, eidami tiesiog prieš priešakinės

¹ Šis darbas yra autoriaus rašomos apie rytų aukštaičių pietinę tarmę monografijos sutrumpinta I-ji dalis (be „Kirčio ir priegaidės“ skyriaus).

² Žr. Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programą, II leid., 105–118, Lietuvos TSR Mokslų akademija, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, Vilnius, 1956.

eilės balsius, visada tariami minkštai, tai dėl transkripcijos paprastumo šiuo atveju jų minkštumas darbe nežymimas, išskyrus tas darbo vietas, kur tiesiog kalbama apie priebalsių minkštumą (§§ 14,79).

4. Kietumas. Sukietėjęs prieš *e, é* priebalsis *l* atskiru ženklų nežymimas. Šio *l* kietumą parodo atsiradę po jo užpakaliniai balsiai (ir prieš *e, u* tarmėje *l* visada tariamas kietai). Dėl tos pačios priežasties nežymimas ir kitų, sporadiškai sukietėjusių, priebalsių kietumas.

5. Aspiracija. Žodžio galo aspiruotas priebalsis *k* atskiru ženklų nežymimas, išskyrus tą „Konsonantizmo“ skyriaus vietą, kur apie jį kalbama (§ 83).

6. Balsių priešakėjimas. Užpakalinės eilės balsių priešakėjimas dėl *j* įtakos nežymimas. Jų supriešakėjimą rodo prieš einantis *j* arba suminkštinti priebalsiai.

7. Kiti ženklai. Tarmės formos *i* literatūrinę kalbą transponavimo ženklas yra tildė (*~*). Transponuojama pagal tarmės ir *lk* garsų atitikmenis, pvz., *grištė-la ~ grižtėlė*. Jeigu tarmės forma savo garsais nesiskiria nuo *lk* atitinkamos formos, arba skiriasi tik priegaide ar dėsningu kirčio atitraukimu, tai ji *i* *lk* netransponuojama. Vietos taupymo sumetimu netransponuojama ir tuo atveju, jei tarminę formą nuo *lk* skiria tik *α*, atitinkantis *lk* trumpąjį *a* (*< ā*), pvz., *kāulas*.

Prireikus, tarmės žodžių reikšmė dar aiškinama *lk* žodžiais, dažniausiai rašomais kabutėse.

Gretiminei formai pažymėti vartojami du statmeni brūkšniai, pvz.: *skabinė¹tis || kabinė²tis*.

Atskiri transkripcijos dalykai dar paaiškinami pačiame darbe.

I v a d a s

1. Tarmės plotas, būdingiausios ypatybės, vardas, gyventojai, šaltiniai

§ 1. Tiriamosios tarmės plotas primena ne visai taisyklingą kriaušę, kurios smaigalys šiaurėje siekia Ukmergę, o storasis galas pietuose baigiasi Mūsninkų ir Čiobiškio apylinkėmis (žr. žemėlapi — 1 pav.). Be minėtų, svarbesnės šio ploto gyvenamosios vietovės dar yra: Pašilė, Pabaiškas, Krikštėnai (senesnis kaimo pavadinimas buvo *vilaikių ~ Vileikiai*), Bagaslaviškiai, Gėlvonai, Vindeikiai. Pagal dabartinę administracinę suskirstymą minėtas plotas savo smailiuoju galu įsiterpia į Ukmergės rajono pietinę dalį, o platesnysis galas užima beveik visą Širvintų rajono vakarinę dalį. Be to, šiai tarmei dar priklauso Jonavos rajono rytinis kampelis (Būdà, Keižionys ir kiti kaimai)*.

Tarmės ploto viduryje didesnių gamtinių kliūčių, galėjusių rimčiau trukdyti žmonių bendravimui, galima sakyti, nėra. Tačiau pakraščiais yra palyginti nemažų miškų ir upių. Šios natūralios sienos ir sudaro didesnę tarmės ribų dalį.

§ 2. Svarbiausios tarmės fonetikos ypatybės, į kurias daugiausia atsižvelgus nustatytos ribos, yra šios:

1. Senieji mišrieji dvigarsiai *am, an, em, en > um, u(n), im, i(n)*, pvz.: *súmtis ~ sámtis, gálvu (< *galvan) ~ gálvą, miñkas ~ meñkas*. Po *l en > un:luntà ~ lentà*.

* Pastaba. Kai straipsnis buvo baigiamas taisyti spaudai, buvo panaikinta Širvintų rajono Mančiūšėnų apylinkė. Tuo pačiu nežymiai pakeistos ir Širvintų, Ukmergės, Jonavos rajonų ribos, plg. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės Žinios, 23, 434 (1959).

2. Nekirčiuoti senieji *ā, ē* (> lk *o, e*) ir dvibalsiai *uo, ie* yra pavirtę *a, e*: *stavēt* ~ stovėti, *vaika* ~ vaiko; *sedēt* ~ sėdėti, *dāre* ~ dārė; *padēlis* ~ puodėlis, *penēlis* ~ pienėlis.

3. Vietoj senojo trumpojo žodžio galo *a* tariamas redukuotas balsis (žymimas ženklu *α*): *dīrba* ~ dirba, *vaikas*.

4. Iš trumpos galūnės kirtis atitraukiamas į priešpaskutinį skiemenį, kurį sudaro ilgas balsis ar dvibalsis *ie, uo*, pvz.: *tvōra, diēna* (bet: *pirmā, šveikā*).

§ 3. Dvigarsių *am, an, em, en* likimas rodo, kad tiriamoji tarmė priklauso rytų aukštaičiams. Rytų aukštaičių tarmės plotas, kaip žinoma, užima maždaug trikampį, kurio smaigaliuose yra Kriukai, Musninkai, Zarasai. Kadangi aprašomajai tarmei tenka pats pietinis šio trikampio kampas, tai, atsižvelgus į geografinę padėtį, ji ir pavadinta rytų aukštaičių pietine tarmė³.

Tiktai tiriamajai tarmei būdingos fonetinės ypatybės, galinčios duoti jai pravardinį vardą, nerasta. Tokiu atveju geriausiai jai tiktų pietų luntiniškų tarmės vardas (dėl termino žr. § 85).

§ 4. Tiriamojoje tarmėje, nutįsusioje iš šiaurės į pietus apie 40 km, pasitaiko ir šiokių tokių skirtumų. Tačiau daugiau jų yra tik paribiais, kur dažnai dar nėra svetimos ir gretimų tarmių ypatybės. Vienas kitas smulkesnis savotiškumas pasitaiko ir toliau nuo ribų gyvenančių tarmės atstovų kalboje. Pvz., kai kur — Lapiškiai, Leščiūnai (Juknonių apyl.), Neverónys, Stavarýgala (Bagaslaviškių apyl.) ir kt. — vietoj senojo trumpojo žodžio galo *a* dažnai (bet ne visada!) girdėtis redukuotas balsis su pūstinio *u* atspalviu: *stālus* ~ stālas, *vaīkus* ~ vaikas (po suminkštėjusio priebalsio ir *j* — kaip ir visame tarmės plote: *švēcīs* ~ svėčias, *vėjīs* ~ vėjas).

§ 5. Rapt plote yra nemaža žmonių, vartojančių žargonišką lenkų kalbą (tautybės atžvilgiu paprastai jie yra lietuviai). Daugiausia taip kalbančių yra Širvintų ir Musninkų apylinkėse, mažiau pasitaiko ir kitur (apie Pabáiską, Krikštėnus...). Ši kalba, seniau paplitusi per sulenkėjusius dvarus ir bažnyčias, kokios nors didesnės įtakos tiriamosios tarmės fonetikai ir gramatikai nepadarė. Aiškesnę jos įtaką patyrė tikrai vietos tarmės leksika.

Viename kitame kaime (Sukiniai, Kulniškių apyl., Pakertušė, Krikštėnų apyl. ir kt.) pasitaiko rusų šeimų, į tarmės plotą atsikėlusių dar caro valdžios metais (daugiausia XVII a. pabaigoje ir XVIII a. pradžioje). Tačiau jų yra nedaug; suprantama, kad jų kalba ir įtakos visuotiniam tarmės pobūdžiui negalėjo turėti.

Socialiniu atžvilgiu didžiausią gyventojų dalį sudaro kolūkiečiai, žymiai mažiau yra darbininkų ir tarnautojų.

§ 6. Medžiagos daugiausia užrašyta iš autoriaus gimtosios Kulniškių (*kuľniškių* ~ Kulniškiai) apylinkės, bet nemaža — ir iš kitų vietovių. Paminėtinos: Grauzičėčiai, Vaikalės, Mažėikiškiai, Žūkliai (senų žmonių daugiausia sakoma: *žūklījū* ~ Žūklėjai), Gailiūnai, Krikštėnai, Kelmai, Mikalajūnai, Neverónys, Mančiušėnai, Vindeikiai, Pigāšiai, Juknónys, Čiōbiškis ir kt. Ribų nustatymas dar reikalavo išaiškinti ir gretimų tarmių svarbiausias ypatybes. Šiuo

³ Tiriamąją tarmę, užimančią tik labai nedidelę rytų aukštaičių tarmės dalį, geriau tiktų vadinti šnekta. Vadindami ją tarmė, atsižvelgiame į tai, kad: 1) tarmės sąvoka labai reliatyvi, 2) vietoj siauresnės prasmės turinčių terminų (patarmė, šnekta...) lietuvių lingvistinėje literatūroje panašiais atvejais daugiausia vartojamas tarmės terminas.

reikalu aplankyta nemaža vietovių, esančių už tiriamosios tarmės ribų: Mėdinos, Kunigiškiai, Ūpninkai, Vėpriei, Labanėšiai, Kalvėliai, Dovydžiškiai, Jonuškai, Jogvilai, Rimėšiai, Limónys ir kt. Pasinaudota ir surinktąja (iš rapt ploto ir kitų tarmių) Lietuvių kalbos atlaso medžiaga, esančia Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institute.

Renkant medžiagą ir ją apibendrinant, didžiausias dėmesys skirtas vyresniosios kartos žmonių kalbai; pastarieji mažiausiai yra paveikti lk įtakos.

2. Tarmės ribos

§ 7. Pietvakarinė riba. Prasidėjusi truputį į pietryčius nuo Čiobiškio, ši tarmės riba eina Neries upe žemyn maždaug iki Keižionių kaimo. Tiriamąją tarmę ji skiria nuo vidurio aukštaičių. Vadinasi, kairiojoje Neries pusėje yra išlaikyti sveiki mišrieji dvigarsiai *am, an, em, en*: *sámtis, rankà, penkì*. Čia taip pat nepakitęs ir žodžio galo senasis trumpasis *a*: *něša, vaikas*. Nuo tiriamosios tarmės šie vidurio aukštaičiai, galima sakyti, nesiskiria nekirčiuotų senųjų *ā, ē* ir dvibalsių *uo, ie* tarimu (tiksliai greta *padelis* čia kartais pasakoma ir *podēlis* ~ *puodēlis*)⁴.

Rapt panerio gyventojai savo kaimynus, gyvenančius anapus Neries, dėl žodžio *kaip* tarimo *kāp* vadina kapūkais.

§ 8. Vakarinė riba. Šią ribą taip pat daugiausia sudaro gamtinės sienos. Prasidėjusi nuo Neries (prie Keižionių), iš pradžių ji eina į šiaurę miškais (didžiausias — Bėrkelių miškas), ties Mančiūšėnais pasiekia Širvintą, o toliau — šia upe žemyn iki Šventosios.

Kadangi ir už vakarinės ribos gyvena vidurio aukštaičiai, turintieji sveikus mišriuosius dvigarsius *am, an, em, en*⁵, tai ši riba, galima sakyti, yra pietvakarinės ribos tęsinys. Tačiau kai kas ir vidurio aukštaičius vienus nuo kitų skiria. Už vakarinės tarmės ribos senuosius nekirčiuotus *ā, ē* kokybiškai nepakitusių turi tiksliai žodžio galas: *gálvas* ~ *gálvos, dirba* ~ *dirbo, kárves* ~ *kárvės, mâte* ~ *mātė*, o žodžio viduryje vietoj minėtų senųjų balsių dabar tariama *u, i*: *dubilai* ~ *dobilai, muktīlīt* ~ *mokinti, misōs* ~ *mēsōs, sidēt* ~ *sėdėti*. Čia *u, i* galėjo atsirasti tokiu keliu: *ā, ē > o, é > u, i*. Nėkirčiuotas lk dvibalsis *uo* čia daugiausia virsta *u*: *puđēlis* ~ *puodēlis, dunēla* ~ *duonėlė, rātusi* ~ *rātuose*, tiksliai atvirame žodžio gale — *a*: *rēma* ~ *rėmuo*. Vietoj nėkirčiuoto lk dvibalsio *ie* tariamas *e*: *žēmōs* ~ *žiemōs, šīte* ~ *šitie*. Senasis trumpasis žodžio galo *a* už vakarinės ribos, kaip ir rapt, virsta *ā*: *dirba, vaikas*.

⁴ Anksčiau sudarytuose dialektologiniuose žemėlapiuose (plg.: Aph, 4 (1933); LKRŽ, 118) pietvakarinė žalininkų riba nurodyta labai neteisingai. Iš tikrųjų žodžio šaknyje nėkirčiuotas baltiškas *ā* tariamas kaip žalininkų net Žaslių, Palomenės ir kitose vidurio aukštaičių apylinkėse, o žodžio gale jis išlaikytas dar toliau į pietvakarius ir vakarus. Dar plg.: J. Senkus, Nauja medžiaga apie lietuvių kalbos tarmes, MADA, 1, 149 (1955); Č. Grenda, Palomenės tarmė, dipl. d. (rankr.), 15, 19, Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko v. universiteto IFF Lietuvių kalbos katedra, 1957; B. Švenčionytė, Žaslių tarmė, dipl. d. (rankr.), 17, Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko v. universiteto IFF Lietuvių kalbos katedra, 1956.

⁵ Arčiau ribos (Kunigiškiai, Mėdinos...) senieji žodžio galo *an, en* šių vidurio aukštaičių dar dažnai tariai kaip rapt: *šāku* ~ *šāka, kātī* ~ *kātė, miški* ~ *miškė*.

Vidurio aukštaičių ypatybes (*sámtis*, *šveñta*, *blugai*² ~ *blogai*, *dubėla* ~ *duobėlė*, *milinė* ~ *mėlynė*) gana dažnai galima išgirsti ir tiriamosios tarmės pakraštyje, esančiame prie vakarinės ribos (Sliziai, Samantónys, Gavinónys...).

§ 9. Šiaurvakarinė riba. Nuo Širvintos santakos su Šventaja ji eina pastarąja upe aukštyn iki Ukmergės. Šią natūralią tarmės ribą dar „sustiprina“ beveik visu kairiuoju paupiu einanti miško juosta.

Iš šiaurės vakarų pusės tiriamoji tarmė turi du kaimynus. Beveik iki Kalvėlių kaimo dar vis tęsiasi vidurio aukštaičiai, o toliau jau prasideda rytų aukštaičiai — puntininkai⁶. Pirmieji, galima sakyti, nesiskiria nuo vidurio aukštaičių, gyvenančių už tarmės vakarinės ribos (§ 8). Tikrai už Šventosios redukuotas balsis (čia jis dažniausiai tariamas su pūstinio *u* atspalviu) girdimas ne tik vietoj senojo trumpojo žodžio galo *a*, bet dažniausiai ir vietoj senojo tvirtapradžio *-ā*, pvz.: *várnu*, *šakų*, *senų*. Taip ši *-ā* taria ir dešiniojoje Šventosios pusėje gyvenantieji rytų aukštaičiai. Pastarieji su vidurio aukštaičiais dar sutinka ir senųjų nekirčiuotų *ā*, *ē* ir dvibalsio *uo* tarimu (*nurēt* ~ *norėti*, *dijimus* ~ *dėjimas*; *ruňkas* ~ *raňkos*, *dāve* ~ *dāvė*; *kulālis* ~ *kuolēlis*). Kitos rytų aukštaičių, esančių už šiaurvakarinės ribos, fonetikos ypatybės beveik nesiskiria nuo tiriamosios tarmės. Tik kirti iš trumpos galūnės jie atitraukia į visus ilguosius skiemenis: *tōli*, *vīēlu*, *jaūnu*, *ruňku*, *piŕmi* (nors kartais dar pasakoma: *valdži* ~ *valdžiā*, *piŕmi*).

Iš morfologinių nesutapimų galima paminėti tai, kad už minėtos ribos rytų aukštaičiai vartoja vyriškosios giminės daiktavardžių vns. naudininko formas, turinčias *-m*, pvz.: *vaikūm*, *pařšūm*, *brōlūm* (|| *brōlim*) ~ *brōlium*, *piŕšlūm* (|| *piŕšlim*) ~ *piŕšlium*, *sūnūm*, *piemeŕiūm* (|| *piemenim*) ~ *piemenium*. Šis *-m* čia, greičiausiai, atsiradęs pagal įvardinę vns. naudininko galūnę (plg.: *anām pirmām kārūm*, *šitām senām žmōgūm*, o taip pat latvių *tam labam tēvam* „tam geram tėvui“). Tokios formos (su *-m*) Šventosios paupiu vartojamos Kalvėliuose, Baraučiznoje, Dovėdiškiuose, o toliau į šiaurės vakarus — Dainavojė, Jakutiškiuose, Bielazariškiuose ir kitur.

Tiriamosios tarmės paupio gyventojai rytų aukštaičius, gyvenančius anapus Šventosios, kartais vadina *urėkais* (sakoma, dėl žodžio *aurė* vartojimo).

§ 10. Rytinė riba. Nuo Ukmergės ši riba eina Grauzičių — Jogvilų, Paprėniškių — Inkilų kaimų tarpais, rytine Petrašiūnų, Daugėliškių puse, Šašuolių mišku (pabaiskėnai paprastai jį vadina: *Šašuolių girė*), pro Širvintas Kaimynų link.

Į rytus už minėtos ribos pirmiausia yra rotininkai, kurie, kaip žinoma, pailgėjusį kirčiuotą negalūninį *a* verčia neįtemptu, mažai labializuotu *o* su silpnu *a* atspalviu (o): *rštas* ~ *rātas*, *sška* ~ *sāko*, *mšna* (< * *mānā* < * *mānā*) ~ *māno*, *lšibas* ~ *lāibās*, *kšlnas* ~ *kālnas*, *kšfve* ~ *kārvė*. Čia susiaurėja ir tokioje pačioje pozicijoje esantis *e* (> e): *gėras* ~ *gēras*, *namēlis* ~ *namēlis*, *praštēšne* ~ *prastēs-nė*, *pėrnių* ~ *pėrniai*, *žēlva* ~ *Žėlva*.

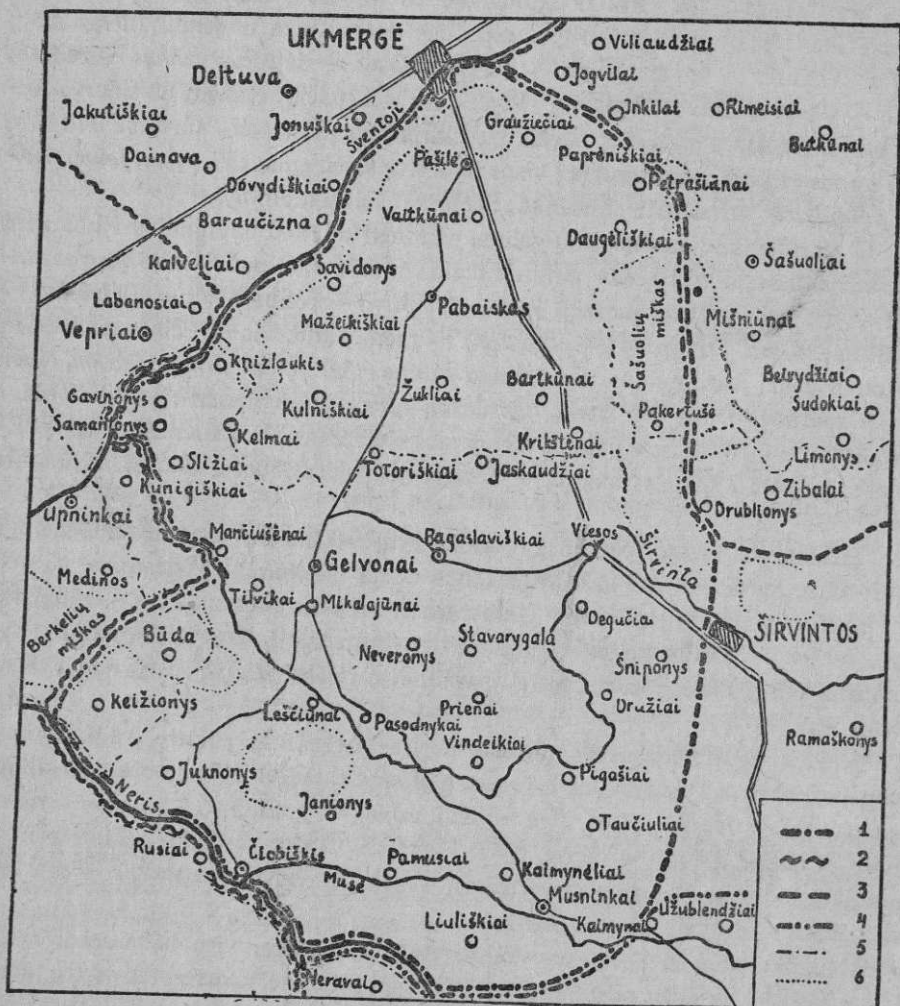
Rotininkavimo izoglosa, prasidėjusi nuo Šventosios, visą laiką labai ryški. Tikrai šiek tiek sunkiau nustatyti, kur ji baigiasi pietuose, kadangi ten vietos tarmė dėl lenkų kalbos įtakos beveik išnykusi (§ 5). Paskutiniai aiškių rotininkų kaimai

⁶ Esamuose dialektologiniuose žemėlapiuose (APh, 4 (1933); LKRŽ, 118) maždaug nuo šios vietos (Kalvelių k.) vidurio ir rytų aukštaičių riba toliau išvesta pro Pabaisko — Gelvonų tarpą Musninkų link yra netiksliai; plg. §§ 7,8.

yra Beivėdžiai, Sudėkiai, Limėnys. Senų žmonių liudijimu, prieš keliasdešimt metų taip kalbėta dar ir Zibalų apylinkėje (Karališkiai, Matūkai, Drubliėnys...). Iš tikrųjų šios apylinkės vyresniosios kartos atstovų kalboje (nors ji taip pat dažniausiai nėra gryna senoji vietos tarmė) ir dabar neretai galima išgirsti rotininkų ypatybes: *pėkase* ~ pėkasė, *tinėi* „tenai“, *gėras*, *didėšnis* ~ didėsnis, *gėrti* ~ gėrti.

Už likusios rytinės ribos dalies (Širvintos — Kaimėnai) žymesnių fonetinių skirtumų nuo tiriamosios tarmės nepastebėta. Tikrai vietoj žodžio šaknies senojo dvigarsio *en*, ėjusio po *l*, daugiausia yra *in*: *lintà* ~ lentà, *liėgvas* ~ leėgvas.

§ 11. Pietinė riba. Prasidėjusi ties Kaimėnais, ji eina pietine Musninkų puse iki Neries, o toliau Nerimi iki pietvakarinės ribos (§ 7). Ši riba sutampa su dialektologiniuose žemėlapiuose nurodyta dzūkavimo izoglosa⁷. Tačiau iš tikrųjų

1 pav. Rytų aukštaičių pietinės tarmės plotas ir ribos. 1 — rytų aukštaičių pietinės tarmės riba, 2 — vidurio aukštaičių riba, 3 — rotininkų riba, 4 — dzūkų riba, 5 — administracinių rajonų ribos, 6 — miškų ribos.

⁷ Plg.: Aph, 4 (1933); LKRŽ, 118.

dzūkavimo ypatybės dabar retai pasitaiko net gerokai į pietus už šios ribos, pvz., apie Kernavę, Miežionis, Paparčius dažniausiai sakoma: *dienà, tik, gaidžiai, švečiai*. Prieš 50–60 metų, senų vietos žmonių tvirtinimu, čia dzūkuota labiau. Be to, senų žmonių ir dabar vietoj *gaidžiai, svečiai* kartais pasakoma *gaidėi, švetei*. Galima sakyti, dėsningai senosios kartos atstovų vartojamos veiksmažodžių būtojo kartinio laiko vns. I asmens formos yra: *audau* „audžiau“, *vedaui* „vedžiau“, *mačiau* „mačiau“, *statau* „stačiau“. Tokios formos pasitaiko ir artimesnėse rapt vietovėse (Janiónys, Juknónys...).

Už pietinės ribos neatitraukiamas kirtis (išskyrus atskirus žodžius).

Garsynas

1. Balsiai

§ 12. Tarmėje yra šie balsiai:

- a* — kaip lk; yra trumpas: *šakà* ir ilgas: *lāpe* ~ *lāpē*.
- α* — pūstinis (kiekybiškai ir kokybiškai redukuotas) *a*; yra tik tai trumpas: *auga* ~ *áuga*, *stālas* ~ *stālas*.
- e* — kaip lk; yra trumpas: *vedī*, *senī* ir ilgas: *vēde* ~ *vēdē*.
- æ* — atviras, platus (su *a* atspalviu) *e*; yra trumpas: *næšū* ~ *nešū* ir ilgas: *næša* ~ *nēša*⁸.
- ē* — kaip lk *ē*; yra tik tai ilgas: *tēvas*, *katē*.
- ē* — atitrauktas į užpakalį *ē*; yra tik tai ilgas: *lēkī* ~ *lēkti*, *varlē* ~ *varlē*.
- i* — kaip lk; yra trumpas: *visī* ir ilgas (šiek tiek mažiau įtemptas negu lk *y*, *ī*): *vīras* ~ *vīras*, *žīstī* ~ *žīsti*.
- ai* — kaip rusų k. *ai* ar lenkų k. *y*; yra trumpas: *prapūolbīs* ~ *prapūolēs* ir ilgas: *strībīkī* ~ *strīkt*.
- o* — šiek tiek atviresnis už lk *o*; yra tik tai ilgas: *žmōnes* ~ *žmōnēs*.
- u* — kaip lk; yra trumpas: *gulī* ir ilgas (šiek tiek mažiau įtemptas negu lk *ū*, *u*): *rūkās* ~ *rūkas*.

Po suminkštintų priebalsių ir *j* balsiai *a*, *o*, *u* supriešakėja, kartais net išvirsta kitais balsiais (plg. §§ 75, 76).

2. Neskiemeniniai balsiai

§ 13. Tarmėje yra šie neskiemeniniai balsiai:

- i* — tarpinis tarp *i* ir *j*: *iimī* ~ *iimti*, *rōdiī* ~ *rōdei*.
- u* — tarpinis tarp *u* ir *v*: *šōkau* ~ *šōkau*, *turējījū* ~ *turējau*.

3. Priebalsiai

§ 14. Tarmėje yra šie priebalsiai: *b*, *d*, *g*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *s*, *š*, *t*, *v*, *z*, *ž*. Tariaimi jie daugiausia taip pat, kaip ir lk⁹, pvz.: *bāsas*, *dārbas*, *gāras*, *kūtmis*,

⁸ Tačiau *e* paplatėjimas ne visada vienodai ryškus. Dėl šios priežasties, o taip pat dėl transkripcijos paprastumo, paplatėjęs *e* toliau atskiru ženklų nežymimas, t. y. jo vietoje višur rašomas paprastas *e* (išskyrus tą darbo vietą, kur apie *e* paplatėjimą kalbama, § 77).

⁹ Remdamasi eksperimentiniais tyrinėjimais, lietuvių literatūrinės kalbos priebalsių tarimą aprašo V. Vaitkevičiūtė savo disertaciniame darbe „Lietuvių literatūrinės kalbos priebalsinių fonemų sudėtis“, žr. LKK, 1, 5–66 (1957).

māšas, nāgas, pādas, rātas, sašsas, šaukštas, tākas, vōras, zūrza, žāda. Tarmēs *l* yra šiek tiek kietesnis negu *lk*. Priebalsis *n*, eidamas prieš gomurinius *k, g*, tarmėje, kaip ir *lk*, virsta liežuvio užpakaliniu, pvz.: *tiñka* ~ tiñka, *žiñge* ~ žeñgė (*n* – kietas liežuvio užpakalinis *n, g* – suminkštėjęs liežuvio užpakalinis *n*; kitur darbe šis *n* atskirais ženklais nežymimas, t. y. visur rašoma *n*). Retai, daugiausia nelietuviškos kilmės žodžiuose, dar pasitaiko priebalsiai *f, ch, h*, pvz.: *fābrikas, charakteris, aħā*

Prieš priešakinius ir supriešakėjusius balsius priebalsiai tariaimi minkštai, pvz.: *beržas, dirba, lipa*. Priebalsis *j* yra visada minkštas, pvz.: *jič, jōji* ~ jōji, jōja. Plačiau apie priebalsių minkštinimą žr. § 89.

4. Afrikatos

§ 15. Tarmėje yra šios afrikatos: *c, č, dz, dž*. Jos tarios kaip ir *lk*; gali būti kietos ir minkštos, pvz.: *cūkras* ~ cūkrus, *čipē* ~ cypiti, *čaiža* ~ čaižo, *čep-sēt, dzakī, dzimbinēt, adžabōt* ~ atžabōti, *džtrkšē*.

5. Dvigarsiai

§ 16. Dvigarsiai yra dviejų rūšių:

1. Dvibalsiai: *ai, au, ai, au, ei, ei, ei, ie, iū, iū, oi, ui, uo*, pvz.: *lāibas, māšas, kaulas, laūkas, gālvai* ~ gālvai, *dirbau* ~ dirbau, *vēidas, reiki* ~ reikia, *ževōl* ~ žievēj, *žalēl* ~ žolēj, *siēna, kātīl* ~ kātei, *žinōjiū* ~ žinōjau, *galvōl* ~ galvōj, *zūikis, duōna*.

2. Mišrieji dvigarsiai: *al, am, an, ar, am, an, el, em, en, er, el, em, en, er, em, en, il, im, in, ir, ol, om, on, or, ul, um, un, ur*, pvz.: *šaltas, anām, kitañ, vārna, vēžam, ruñkan* ~ rañkon, *dēlnas, kemšt, sēnē, vērkē, vēl, katōm, gerešnēn, nēr* < *nērā, didelēm* ~ didelēm, *žalēn* ~ žolēn, *pīlnas, šimtās, pīnēt, pirmas, kōl* „kodėl“, *lazdōm, galvōn, kūlēt, stūmēt, šuñta, puñvas*.

Dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių atskirus sandus sudarantieji garsai tariaimi taip, kaip ir tie patys garsai, neįeinantieji į dvigarsius. Tiksliai dvibalsių *ie, uo* atskirų sandų tarimo negirdėti. Dvibalsio *au* (paprastai tvirtagalio) pirmasis sandas kartais (bet ne visada!) tariamasis su silpnu *o* atspalviu, pvz.: *pāūkšte* ~ paūkštė „paukštis“, *sāūsas* ~ saūsas.

6. Trigarsiai

§ 17. Tarmėje yra šie trigarsiai: *iel, iem, ien, ier, uol, uom, uon, uor, uoj (uo)*, pvz.: *abiēm, každien* ~ kasdien, *tuōm, duōñkepi* ~ duōnkepe, *puōlka* ~ pōlka, *šūorkas* ~ šōrkos „šorai“, *tuōj*. Trigarsiai yra naujai susidarę; kai kurie jų reti pasitaiko tik nelietuviškos kilmės žodžiuose.

Vokalizmas

I. Balsių kiekybė

§ 18. Tarmėje skiriamas dvejopas balsių ilgumas: yra trumpieji ir ilgieji balsiai (apie dvigarsių atskirų sandų ilgumą žr. § 20). Tačiau ilgieji balsiai tarmėje nėra tokie ilgi kaip, pvz., vakarų aukštaičių pietinėje tarmėje. Rapt jie yra šiek tiek trumpesni.

§ 19. Balsių kiekybė tarmėje daugiausia priklauso nuo kirčio:

a) Visi nekirčiuoti balsiai tarmėje yra trumpi, pvz.: (prieškirtiniai balsiai) *grudai* ~ grūdaĩ, *gristėla* ~ grįžtėlė, *kušnėlis* ~ kašnėlis, *lapinīs* ~ lopinỹs, *makēt* ~ mokėti, *šakinēt* ~ šokinėti, *užalūkas* ~ ažuoliukas, *vejėlis* ~ vėjėlis, *vitėla* ~ vytėlė, *žverīs* ~ žvėrys „žvėris“; (pokirtiniai balsiai) *āki* ~ ākį, *ākis* ~ ākys, *gālvu* ~ gālva, *gāva* ~ gāvo, *kāti* ~ kātė, *mōkitu* ~ mōkytų, *ruņkas* ~ raņkos, *rōgesi* ~ rōgėse, *žēme* ~ žēmė.

b) Kirčiuoti balsiai tarmėje yra ilgi, pvz.: *bāga*, *ōbali* ~ ōbuoli, *narēs* ~ norės, *gīdiž* ~ gýdyti, *šiūlai* ~ siūlai, *visū* ~ visų, *ževē* ~ žievė, *žveri* ~ žvėryl!

Balsiai, turintieji kirstinę priegaidę, tariaimi šiek tiek trumpėliau už balsius, turinčius vidurinę priegaidę. Tačiau ir vieni, ir kiti jie yra ilgi.

Senieji trumpieji balsiai tarmėje kirčiuoti pailgėja ir yra vienodo ilgumo kaip ir ilgieji iš prigimties, pvz.: *kāši* ~ kàsti, *mēši*, *riša*, *tūri*.

Atvejus, kai kirčiuoti balsiai tarmėje yra trumpi, žr. §§ 21a, 27a, 35a, 52, 53, 56, 57, 60, 62–65.

§ 20. a) Kiekvienas, kirčiuotas ar nekirčiuotas, dvigarsis sudaro ilgą skie-menį. Nekirčiuoto dvigarsio atskiri sandai yra trumpi, pvz.: *vaikiž* ~ vaikyti, *laukū*, *peilū* ~ peiliū, *puikiše* ~ puikýbė, *kalbā*, *kartū*, *delnū* ~ delnų, *veŕki*, *mirkiž* ~ mirkýti, *stulpėlis*, *plumpšēt*, *puŕvīnas* ~ purvynas.

b) Kirčiuotų dvigarsių atskirų sandų ilgumas priklauso nuo priegaidės.

1) Tvirtapradę priegaidę turinčių dvigarsių pirmasis sandas tariamas ilgai, o antrasis — trumpai, pvz.: *dāiliñž*, *kāulas*, *švėikiñž*, *bāltas*, *šārka*, *gėlž*, *bėŕž*.

Balsiai *i*, *u*, eidami kirčiuotų tvirtapradžių dvigarsių pirmaisiais sandais, pailgėja ir, atrodo, tariaimi vienodai ilgai su tokioje pačioje padėtyje esančiais *a*, *e* (dar plg. § 19b), pvz.: *kīlpa*, *dīrba* ~ dirba, *šīñž*, *stūnda* ~ stūmdo, *kūlž*.

2) Ilgai tariaimi ir vidurinę priegaidę turinčių dvigarsių pirmieji sandai. Šių dvigarsių antrieji sandai tariaimi trumpai, pvz.: *vēl*, *gerōž* < gerožė, *šakōn*.

3) Tvirtagalę priegaidę turinčių dvigarsių ilgai tariamas antrasis sandas, o pirmasis yra trumpas, pvz.: *baikž* ~ baigti, *naūjis* ~ naūjas, *švėiči* ~ švėičia, *šalnu* ~ šalną, *daržas*, *peŕka*, *vilkas*, *dumblas*.

4) Dvigarsių, tariamų su kirstine priegaide, antrasis sandas yra pusilgis, o pirmasis — trumpas, pvz.: *mažai*, *mataž*, *sukei*, *visur*, *kitaž*, *visam* < visamė.

c) Dvibalsių *ie*, *uo* atskirų sandų ilgumo tarmėje negirdėti. Dėl tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidžių ant *ie*, *uo* supanašėjimo, greičiausiai, ir šių dvibalsių atskiri sandai tariaimi vienodo ilgumo, pvz.: *viēnas*, *šiēnas*, *juōdas*, *juōkas*. Tas pat pasakytina ir apie trigarsių pirmojo ir antrojo sandų ilgumą, kadangi šiuos sandus tarmėje visada sudaro dvibalsiai *ie*, *uo*. Trečiasis trigarsių sandas tariamas trumpai, pvz.: *viēngubas*, *dvieim*, *tuōm* „tuō“.

II. Žodžio kamieno vokalizmas

1. Balsiai

a¹⁰

§ 21. Balsis *a* tarmėje yra keleriopos kilmės.

Tarmės *a*, atitinkančio lk *a*, kilmė yra ta pati, kaip ir lk. Šis *a* gali būti trumpas ir ilgas.

a) Šios kilmės *a* visada trumpas yra nekirčiuotas, pvz.: *akis*, *katė*, *maži*, *saki* ~ sakyti, *vari* ~ varyti.

Kirčiuotą trumpą *a* turi tiktai:

1. Vienskiemeniai žodeliai: *ąš*, *kąs*, *tąs*, *pąc* ~ pąts, *kāt* ~ kād, *và*.

2. Pirminių veiksmažodžių tariamoji nuosaka ir būsimąjo laiko III asmuo: *kąšče* ~ kąščia „kasčiau“, *kąstum*, *kąstu* ~ kąstu, *kąstumem* ~ kąstumėme, *kąstumė* ~ kąstumėte, *rąstu* ~ rąstu; *pląks*, *suprąs*, *rąs*.

3. Ištiktukai ir iš jų padaryti veiksmažodžiai su priesagomis *-ėti*, *-elėti*, *-erėti*: *bąksi*, *brąksi*, *krąpti*, *stąpti* ~ stąbt; *bąksi*, *bąksim*, *bąksi*, *brąksi*, *krąpsi*; *bąksitelai* ~ bąksitelėti, *bąkselaje* ~ bąkselėjo, *bąkselak* ~ bąkselėk, *stąpterei* ~ stąpterėti.

4. Kartais vns. šauksmininkas, pvz.: *kāti* „katyte“ *mari* „Maryte“.

b) Visais kitais atvejais senasis trumpasis *a* tarmėje kirčiuotas yra ilgas. Jis atitinka lk:

1) kirčiuotą ilgą tvirtagalį *a*, pvz.: *ąsis* ~ ąšys, *dąra* ~ dąro, *mąžas*; *ątlapas*, *pąbiras* ~ pąbiros, *prądalgi* ~ prądalgi;

2) kirčiuotą trumpą *a* (išskyrus atvejus, nurodytus šio paragrafo a) skyriuje), pvz.: *kąši*, *kązdava* ~ kąsdavo, *kąsk*, *kązdamas* ~ kąsdamas; *mąna* ~ mąno, *tąva* ~ tąvo; *ąbdeda* ~ ąpdeda, *ąbveda*, *pąkelu* ~ pąkeliu, *prądeda*.

Pirmuoju ir antruoju atvejais balsio *a* pailgėjimo priežastimi, be abejo, buvo kirtis. Manoma, kad lk antruoju atveju *a* kirtį yra gavęs jau po to, kai iš seno kirčiuoto *a* žodžio viduryje pailgėjimas buvo įvykęs (dėl to antruoju atveju *a* lk ir išliko trumpas)¹¹. Tarmėje galėjo įvykti taip: arba antruoju atveju *a* (kur jis lk ir kirčiuotas yra trumpas) kirtį gavo dar prieš iš seno kirtį turėjusio *a* pailgėjimą, arba tarmės *a* pirmuoju ir antruoju atvejais pailgėjo ne tuo pačiu laiku.

Apie senojo trumpojo *a* likimą žodžio gale žr. § 53.

§ 22. Tarmės *a*, atitinkantis lk nekirčiuotą *o*, gali būti dvejopos kilmės:

a) kilęs iš senojo baltų *ā*, sutrumpėjusio nekirčiuotame skiemenyje, pvz.: *davanū* ~ dovanū, *lavīs* ~ lovys, *lapinīs* ~ lopinys, *pāmāte* ~ pāmotė, *starai* ~ storai, *stavēt* ~ stovėti, *žmañū* ~ žmoniai;

b) atsiradęs iš *o* svetimos kilmės žodžiuose, pvz., *advakātas* ~ advokatas.

Vienu ir kitu atveju šis tarmės *a* visada yra trumpas ir paprastai nekirčiuotas. Kirčiuotas jis pasitaiko tik vns. šauksmininko formose, pvz.: *vāveri* „voveryte“, *žmāni* „žmonyte“, *žmānel* „žmonėle“.

¹⁰ Darbe pamatu imami tarmės fonetikos faktai, būtent: pirmiausia yra žiūrima, kokius atitikmenis tarmės garsas turi literatūrinėje kalboje, o ne atvirkščiai. Kad skaitytojui, reikalui esant, būtų lengviau surasti, kas vieną ar kitą lk garsą atitinka tarmėje, darbo pabaigoje yra pridėtos lk balsių ir dvigarsių atitikmenų tarmėje rodyklės (žr. 56 psl.). Prie balsiams tokia rodyklė nebūtina — lk priebalsiai tiriamojoje tarmėje, be nedidelių išimčių, turi tuos pačius atitikmenis.

¹¹ Plg. Būga, LKŽ, 1, XXIII.

Apie žodžio galo *a*, atitinkantį lk *o*, žr. § 52.

§ 23. Tarmės *a*, atitinkantis lk nekirčiuotą *uo*, yra kilęs iš sutrumpėjusio dvibalsio *uo*. Šis *a* yra visada trumpas, pvz.: *aštañu* ~ aštuonių, *danėla* ~ duonėlė, *kadėlis* ~ kuodėlis, *padėlis* ~ puodėlis, *šlatėla* ~ šluotėlė.

Kirčiuotą šios kilmės *a* kartais turi tik vns. šauksmininkas, pvz., *vagi* „uogytė“.

Šis *a* < *uo*, greičiausiai, tuo pat metu, kaip ir *e* < *ie* (plg. § 29).

Apie tarmės *a*, atitinkantį lk *uo*, žodžio gale žr. § 52₄.

§ 24. Tarmės *a*, atitinkantis lk *e*, yra šiais atvejais:

a) Žodžio pradžioje. Šis tarmės *a* yra trumpas (nekirčiuotas) ir ilgas (kirčiuotas), pvz.: *aglinas* ~ eglėnas, *ašeris* ~ ešerys, *ažūkas* ~ ežiukas; *ąsti* ~ ėsti, *ąšeri* ~ ėšeri, *ąžeras* ~ ėžeras.

Taip pat ir dvigarsiuose *e* > *a*-, pvz.: *ainū* ~ einū, *aĩ* ~ eĩti, *ąižei* ~ eĩžeti; *alvira* ~ Elvyra, *ąšketis* ~ eřskėtis „eřskėtis“, *ąřziñi* ~ eřzinti.

Toks *a* < *e*- tarmėje yra ir po priešdėlių, paprastai besibaigiančių balsiu, pvz.: *póžere* ~ póčerė, *paaglinis* ~ paeglinys; *paai* ~ paeiti, *praai* ~ praėti, *priai* ~ prieiti, *suižei* ~ suėžėti; *pađřziñi* ~ paėrzinti. Bet yra sakoma: *įišeĩ* ~ išeiti, *pėrei*, *apeĩ*, *ateĩ*, *užeĩ*, *neĩ* (< neeiti), *aceĩ* (< atsieiti), *řriseĩ* (< prisieiti); *nuveĩ*, *suveĩ*. Pavyzdžiai rodo, kad šaknies *e*- išlieka nepakitęs, jei prieš jį yra priebalsis. Tuo priebalsiu arba priešdėlis baigėsi iš seno, arba jis atsiradęs dėl priešdėlio (ar sangrąžos dalelytės) balsio iškritimo (įvyko elizija), arba jis yra išpraustas (paprastai *v*, plg. § 99) tarp priešdėlio ir šaknies balsių. Tie priebalsiai ir sulaukė *e*- vartimą balsiu *a*-, kadangi, jiems įėjus į pirmąjį šaknies skiemenį, *e*- atsidūrė jau ne absoliutinėje to skiemens pradžioje; plg. minėtų pavyzdžių tarmėje tarimą skiemenimis: *įi-seĩ*, *pė-reĩ*, *a-peĩ*, *a-teĩ*, *u-žeĩ*, *neĩ*, *a-ceĩ*, *řri-seĩ*, *nu-veĩ*, *su-veĩ*. Tačiau kitų (ypač naujesnių) žodžių ir šiuo atveju, *e* > *a*-, pvz.: *įiškai* (greta *įi-šeikvól*) ~ išeikvóti. Tai rodo, kad aukščiau minėtas veiksmazodis *eiti* su atskirais priešdėliais tarmėje glaudžiai suaugęs dar prieš žodžio pradžios *e* > *a*.

Žodžio pradžios *e* > *a* būdingas ir kai kurioms kitoms (rytų, o taip pat vidurio ir vakarų) aukštaičių tarmėms; jis randamas ir senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, plg. K.Širvydo: *areli* „ereli“ PS I 298₉, *Arelo* „erelio“ PS II 123₂ greta *essus*¹² „esąs“ PS I 65₇, *ežieran* PS I 371₁₈, *Ežeran* PS II 42₁₉, *ežeru* PS II 52₁₃¹³.

¹² Senųjų raštų kai kurios raidės pakeistos: vietoj *ř*, *ß* rašoma *s*, *sz*; vietoj kelių ženklų, žyminčių priebalsį *ž*, rašomas vienas — *ž*.

¹³ K. Širvydo raštuose žodžio pradžios *e* nevisuotinį išvartimą balsiu *a* iš dalies galima būtų paaiškinti tuo, jog kai kuriose rytų aukštaičių tarmėse jis verčiamas *a* ne visais atvejais. Pavyzdžiui, dusetiškai ši *e* > *a*- tikrai tada, kai jis niekuomet negauna kirčio, o kitais atvejais jis tariamas kaip lk (plg. Būga, RR, 2, 20). Bet Širvydo raštuose pasitaiko, kad net to paties žodžio pradžioje vienur yra *e*, kitur *a*, plg.: *erszkiecieys* PS I 38₆, *erszkiećiu* PS I 225₁₀₋₂₈, *Erszkiećey* PS I 225₃₁, *erszkiećey* PS II 163₁₉ ir *arszkiećiu* PS II 166₆. Žodžio pradžios dvigarsiuose daugiausia rašoma *e*, pvz.: *eykšite* PS I 6₂₄, *eykite* PS I 6₂₉, *eylos* PS II 42₁₀, *eylas* PS II 77₅, *elgieta* PS I 184₄. 1605 m. anoniminiame katekizme žodžio pradžioje yra tikrai *e*, pvz.: *ėsus* KA 11₁₄, *Esmi* KA 12₂₁, *eydami* KA 19₂₁. Be to, minėtuose paminkluose dar randame ir *ergu* PS I 32₆, *Er* „ar“ PS II 109₁₂, KA 25₉, *Es* „aš“ KA 25₆. Dėl to galima manyti, kad XVII a. pirmojoje pusėje kai kuriose rytų aukštaičių tarmėse *e*-

Rapt ir svetimos kilmės žodžiuose, naujai patekusiųose į tarmę, minėtas *e-* > *a-*, pvz., *agzàma* < *egzemà*.

Kai kuriose rapt vietovėse, esančiose prie vakarinės ribos (Sližiai, Samantónys, Gavinónys...), kaip ir už šios ribos gyvenančių vidurio aukštaičių (Mėdinos, Kunigiškiai, Ūpninkai...), vietoj *e-* dažniausiai yra tariama *ie-*, pvz.: *iešeris* ~ ešerys, *iežūkas* ~ ežiukas, *iežeras*.

b) Po suketėjusio tarmėje priebalsio *l* (plg. § 84).

§ 25. Dėl tarmės *a*, atitinkančio *lk é* po *l*, kilmės žr. § 28.

§ 26. Įvairios kilmės *a*. Tarmėje gana dažnai pasitaiko *a* vietoje *lk e*. Šis *a* gali būti atsiradęs dėl kelių priežasčių:

1. Dėl sporadinio kai kuriuose žodžiuose priebalsio suketėjimo; plg. § 90.

2. Rytų aukštaičių tarmėse niekada kirčio negaunantis *e*, jei jis neina po *g*, *k*, *š*, *ž*, daug kur virsta balsiu *a*¹⁴. Tokiu būdu *a* galėjo atsirasti ir rapt žodžiuose: *mėnasis* „mėnesis“, *menasinis* „mėnesinis“.

e

§ 27. Balsis *e* tarmėje yra keleriopos kilmės.

Tarmės *e*, atitinkantis *lk e*, yra tos pačios kilmės (< iš baltų *ē*). Šis *e* gali būti trumpas ir ilgas.

a) Visada trumpas *e* yra nekirčiuotas, pvz.: *genis* ~ genys, *medaiš*, *neši*, *seni*, *tekėti*.

Kirčiuotą trumpą *e* turi tikrai:

1. Vienskiemeniai žodeliai: *bė*, *bėt*, *nė*, *tė*, tačiau *nėt* „nėt“.

2. Pirminių veiksmažodžių tariamoji nuosaka ir būsimosios laikos III asmuo: *tėpče* ~ *tėpcia* „tėpciau“, *tėptum*, *tėptu* ~ *tėptų*, *tėptumem* ~ *tėptumėme*, *tėptumei* ~ *tėptumėte*, *nėstu* ~ *nėstų*, *vėstu* ~ *vėstų*; *dėks* ~ *dėgs*, *mės*, *tėps*, *vės*.

3. Išiktukai ir iš jų padaryti veiksmažodžiai su priesagomis *-ėti*, *-elėti*, *-erėti*: *kėpši*, *krėši*, *šlėpši*, *irėpši*, *žnėkti*; *kėpsi*, *kėpsim*, *kėpsiš*, *irėpsi*, *irėpsim*, *irėpsiš*; *kėpštelai* ~ *kėpštelėti*, *kėpštelaje* ~ *kėpštelėjo*, *kėpšteladava* ~ *kėpštelėdavo*, *kėpštelasu* ~ *kėpštelėsiu*, *kėpštelatu* ~ *kėpštelėtų*, *kėpštelak* ~ *kėpštelėk*; *šlėptere*, *šlėptereje* ~ *šlėpterejo*...

4. Trumpas skiemuo, gavęs atitrauktinį kirtį, pvz., *kėturi*, ir kartais vns. šauksmininkas: *sėsu* „sesute“.

5. Kai kurie nelietuviškos kilmės žodžiai, pvz.: *mėtras*, *manėvrai* ~ *manėrai* (dar plg. § 41b).

b) Visais kitais atvejais senasis trumpasis *e* tarmėje kirčiuotas yra ilgas. Jis atitinka *lk*:

1) kirčiuotą ilgą tvirtagalį *e*, pvz.: *nėše* ~ *nėšė*, *pėše* ~ *pėšė*, *sėne* ~ *sėnė*, *žėme* ~ *žėmė*;

dar nebuvo dėsningai pavirtęs *a-*. Be to, dar plg. K. Eigminas, Anoniminės 1737 m. lietuvių kalbos gramatikos „Universitas lingvarum Litvaniae“ tarmės klausimu, MADA, 1 (8), 169 (1960).

Atskirų žodžių *a-*, esantis tarmėje vietoj *lk e-*, gali būti paveldėtas ir iš žymiai senesnių laikų (plg. Otrębski, Gr JL, 1, §§ 293–296).

¹⁴ Plg.: Būga, RR, 2, 21; Būga, LKŽ, 1, CXLVIII.

2) kirčiuotą trumpą *e* (išskyrus atvejus, nurodytus šio paragrafo a) skyriuje), pvz.: *mėšį, mėzdava* ~ *mėsdavo, mėsim, mėsiž, mėškiž, mėzdamas* ~ *mėsdamas; nėnėše* ~ *nėnėšė, nėgeri* ~ *nėgeri, nėgeria; mažėšnis, mažėlėšnis* ~ *mažėlėšnis*.

Tarmės *e*, kilusio iš baltų *ē*, pailgėjimas, be abejo, įvykęs dėl kirčio tuo pat metu su analogiško *a* pailgėjimu (plg. § 21b).

Apie tarmės *e*, atitinkantį lk *e*, žodžio gale žr. § 54.

§ 28. Tarmės *e*, atitinkantis lk nekirčiuotą *ė*, yra kilęs iš baltų *ē*, sutrumpėjusio nekirčiuotame skiemenyje, pvz.: *mėšlīnas* ~ *mėšlīnas, rekšnīs* ~ *rėksnīs, sedėt* ~ *sėdėti, tevai* ~ *tėvai*. Šis *e* yra tiktai trumpas ir paprastai nekirčiuotas. Kirčiuotas jis pasitaiko tik vns. šauksmininko formose, pvz., *tėvuk* „tėvuk“.

Po sukietėjusio *l* (§ 84) šis tarmės *e* > *a*, pvz.: *lakīmas* ~ *lėkimas, plānė* ~ *plėnė* „plėvė“.

Apie šios kilmės *e* žodžio gale žr. § 54.

§ 29. Tarmės *e*, atitinkantis lk nekirčiuotą *ie*, kilęs iš sutrumpėjusio dvibalsio *ie*. Šis *e* yra visada trumpas, pvz.: *denīs* ~ *dienīs, megālis* ~ *miegālius, mėžienīs* ~ *miežiēnis, pevėla* ~ *pievėlė, šenāūt* ~ *šienāuti, venāi* ~ *vienāi*.

Vns. šauksmininko formų šios kilmės *e* kartais pasitaiko ir kirčiuotas, pvz., *pėmėfiuk* „piemeniuk“.

Nekirčiuoto *ie* vienbalsėjimas tarmėje įvykęs jau po priebalsio *l* sukietėjimo (§§ 84, 85); plg. žodžių *leptēlis* ~ *lieptēlis, ležūvis* ~ *liežūvis* tarimą.

Apie tarmės žodžio galo *e*, atitinkantį lk *ie*, žr. § 54₂.

§ 30. Apie supriešakėjusio tarmės *a* (< *ā, ā, uo*) > *e* žr. § 75.

§ 31. Apie kontrakcijos ar elizijos keliu atsiradusį tarmės *e* (atitinkantį lk gretimuose skiemenyse esančius *e* ir *a*) žr. § 78.

ė, e, o

§ 32. Tarmės *ė, o*, atitinkančių lk *ė, o*, kilmė yra ta pati, kaip ir lk — iš baltų *ē, ā*. Balsiai *ė, o* tarmėje tariami visada ilgai ir paprastai yra kirčiuoti:

1) senuoju kirčiu, pvz.: *bėras, degėsių* ~ *degėšiai, pėdas, rėkī, sėšī, tėvas; mōtina, nōri, ōras, sōdas, stōvi, žinōž*;

2) atitrauktiniu kirčiu, pvz.: *mėsas* ~ *mėsās, rēcū* ~ *rėčiū, rėkšniū* ~ *rėksniū; ōška* ~ *oškā, plōna, stōra, tvōra*.

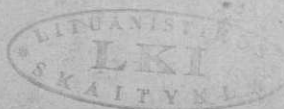
Po sukietėjusio tarmėje priebalsio *l* (§ 84) *ė* > *e*, kuris taip pat yra tiktai ilgas ir kirčiuotas, pvz.: (su senuoju kirčiu) *palēpe* ~ *palėpė, pelēda* ~ *pelėda, plėšī* ~ *plėšyti*; (su atitrauktiniu kirčiu) *glėbū* ~ *glėbiū, glėbis* ~ *glėbiūs*.

Rapt senasis *ē*, atrodo, susiaurėjo dar prieš *l* sukietėjimą (§ 85), nes priešingu atveju dabar po *l* turėtume ne *e*, o kitą balsį (greičiausiai, *o*)¹⁵.

Apie žodžio galo *ė, e, o* žr. § 55.

§ 33. Tarmėje pasitaiko *ė, o*, atsiradę dėl balsių kontrakcijos ar elizijos. Apie šiuos *ė, o* žr. § 78.

¹⁵ Plg. svėdasiškių: *lākt* ~ *lėkti, klātis* ~ *klėtis, palāpe* ~ *palėpė* (greta: *brālīs* ~ *brolis, mātera* ~ *motera, nāri* ~ *nori*); plg. V. Valunta, Svėdasų tarmė, dipl. d. (rankr.), 29, 31, Vilniaus valstybinio V. Kapsuko v. universiteto IFF Lietuvių kalbos katedra, 1955.

§ 34. Tarmėje asmeninio įvardžio *aš* dgs. vardininkas yra *mės*. Šioje formoje ilgas balsis *ė* vietoj senojo trumpojo *e*, greičiausiai (kaip ir *lk*), atsiradęs pagal *jūs* analogiją¹⁶.

i, u; ī, ū

§ 35. Balsiai *i, u* (trumpi) tarmėje yra keleriopos kilmės.

a) Tarmės *i, u*, atitinkančių *lk i, u*, kilmė yra ta pati, kaip ir *lk*.

Dažniausiai šie *i, u* yra nekirčiuoti, pvz.: *kitū* ~ *kitū*, *libdīt* ~ *lipdyti*, *plikt*, *visai*; *buvaū*, *gulū* ~ *guliū*, *ruduū*, *šuvā*, *turēt*.

Kirčiuotus trumpus *i, u* turi tiktai:

1. Vienskiemeniai žodeliai: *gī*, *tik*, *vīs*; *dū*, *tū*.

2. Pirminių veiksmažodžių bendratis, šių veiksmažodžių būstasis dažninis laikas, tariamoji nuosaka, būsimojo laiko III asmuo ir liepiamosios nuosakos vns. II asmuo, pvz.:

kīš, *likī*, *līpt*; *līgdavay* ~ *likdavau*, *līgdavaj* ~ *likdavai*, *līgdava* ~ *likdavo*, *līgdavam* ~ *likdavome*, *līgdavaī* ~ *likdavote*; *līpče* ~ *lipčia* „lipčiau“, *līptum*, *līptu* ~ *līptų*, *līptumem* ~ *līptumėme*, *līptumē* ~ *līptumėte*; *līks*, *līps*; *lk*, *līpk*; *lūpī*, *mūš*, *skūš*; *mūždavay* ~ *mūšdavau*, *mūždavaj* ~ *mūšdavai*, *mūždava* ~ *mūšdavo*, *mūždavam* ~ *mūšdavome*, *mūždavaī* ~ *mūšdavote*; *mūšče* ~ *mūščia*, *mūštum*, *mūštu* ~ *mūštų*, *mūstumem* ~ *mūstumėme*, *mūstumē* ~ *mūstumėte*; *lūps*, *sūks*; *mūšk*, *skūsk*. Dar plg. § 36b.

3. Ištiktukai, žymintieji labai trumpo, silpno veiksmo vaizdą, ir iš jų padarytieji veiksmažodžiai su priesagomis *-ėti*, *-elėti*, *-erėti*, pvz.:

cikī, *blīkš*, *gripš* ~ *gribšt*, *štrīk*; *ciksi*, *štriksi*, *štriksim*, *štriksiī*; *štrīktelai* ~ *striktelėti*, *štrīktelaje* ~ *striktelėjo*, *štrīkteladava* ~ *striktelėdavo*, *štrīktelas* ~ *striktelės*, *štrīktelak* ~ *striktelėk*; *blīksterē* ~ *bliksterėti*, *blīksterėje* ~ *bliksterėjo*...

brūkš, *čūp* ~ *čiūpt*, *krūš*, *stūk*; *stūksi*, *stūksim*, *stūksiī*; *brūkštelai* ~ *brūkštelėti*, *brūkštelaje* ~ *brūkštelėjo*, *brūkšteladava* ~ *brūkštelėdavo*, *brūkštelas* ~ *brūkštelės*, *brūkštelak* ~ *brūkštelėk*; *čūpterē* ~ *čiūpterėti*, *čūptereje* ~ *čiūpterėjo*...

4. Kartais vns. šauksmininkas, pvz.: *īgnul* „Ignuli“, *pūpiī* „pupyte“.

Apie šios kilmės žodžio galo *i, u* žr. § 56, 65₁.

b) Tarmės (trumpi) *i, u*, kilę iš baūtų *ī, ū*, *lk* atitinka:

1. Nekirčiuotus *y, ū*, pvz.: *givāte* ~ *gyvātē*, *givulīs* ~ *gyvulỹs*, *pavidēt* ~ *pavidėti*, *viřāusis* ~ *vyriāusias*; *kruīne* ~ *krūtīnē*, *īšrugas* ~ *išrūgos*, *pūslē* ~ *pūslē*, *rupēt* ~ *rūpėti*.

Tarmėje vns. šauksmininkas šiuos *i, u* kartais turi ir kirčiuotus, pvz.: *vīrel* „vyrelė“, *sūnelūk* „sūneliuk“.

2. Kirčiuotus būsimojo laiko III asmens formų *i* arba *y* (< *ī*), *u* (< *ū*), pvz.: *dīks* (< **dīgs*) ~ *digs*, *gīs*, *līs*, *plīs*, *rīs*; *darīs* (< **darīs*) ~ *darỹs*, *sakīs* ~ *sakỹs*, *raīs* ~ *rašỹs*, *varīs* ~ *varỹs*;

būs (< **būs*), *džūs* ~ *džiūs*, *gūs* ~ *griūs*, *lūs*.

Reikia manyti, būsimojo laiko III asmens formų *ī, ū* tarmėje sutrumpėjo dar prieš šių formų tvirtapradės priegaidės pasikeitimą tvirtagale. Pastarąją priegai-

¹⁶ Plg. Endzelynas, GF, § 305.

dę turėjusios minėtos formos *i*, *u* ilgumą daugiausia išlaikė, pvz.: *ištrīps* ~ ištryps, *šnipš* ~ šnypš, *pūs* ~ pūs (nors kartais pasakoma ir *nīks* greta *nīks* ~ nīks)¹⁷.

Apie žodžio galo *i*, *u* < *i*, *u* žr. §§ 57, 58, 65₂.

c) Tarmės *i*, *u*, atitinkantieji lk nekirčiuotus *i*, *u* yra atsiradę iš mišriųjų dvigarsių *in*, *un*. Išnykus šių dvigarsių tautosiliabiniam *n* (§ 86), liko pailginti pirmieji dvigarsių sandai — balsiai *i*, *u*. Tačiau, būdami nekirčiuoti, šie *i*, *u* ilgumo neišlaikė ir dabar tariaimi trumpai, pvz.: *grīšīēla* ~ grīžtēlė, *pažīstamū* ~ pažīstamfj, *uīšōi* ~ tīsiōti; *apskustām* ~ apskustām, *pašustaīs* ~ pasiūstaīs.

Apie šios kilmės žodžio galo *i*, *u* žr. §§ 59, 65₃.

d) Tarmės *i*, *u*, atitinkantieji lk nekirčiuotus *e*, *a*, yra atsiradę iš mišriųjų dvigarsių *en*, *an*. Pirmiausia tarmėje dvigarsiai *en*, *an* > *in*, *un*¹⁸, o iš pastarųjų *i*, *u* atsirado tuo pačiu būdu, kaip ir iš senųjų *in*, *un* (žr. šio paragrafo c) skyrių). Pavyzdžiai: *grīžīmas* ~ gręžīmas; *drusūmas* ~ drąsūmas, *kušnēlis* ~ kašnēlis, *užalūkas* ~ ažuoliūkas.

Vns. šauksmininko formų šie *i*, *u* gali pasitaikyti ir kirčiuoti, pvz., *žūsiñuk* „žąsiniuk“.

Apie šios kilmės žodžio galo *i*, *u* žr. §§ 61, 65₄.

e) Tarmėje dar pasitaiko ir kitos kilmės trumpi *i*, *u*.

1. Vienskiemeniai žodžiai *čia*, *kai*, *tai*, *nei* (*nē*), *prie*, *nuo*, daugiausia eidami proklitikais, yra virtę: *či*, *ki*, *ti*, *ni*, *pri*, *nu*.

2. Apie *i*, atsiradusį iš supriešakėjusių užpakalinės eilės balsių, žr. § 76.

3. Lk žodžiai *greičiaū*, (*ne*)*reikėjo*, (*ne*)*reikės* tarmėje dažnai tariaimi: *grīčāū*, (*ne*)*rikėjo*, (*ne*)*rikės*.

§ 36. Tarmės *i*, *u*, kaip ir *i*, *u*, yra keleriopos kilmės.

a) Balsiai *i*, *u*, atitinkantieji lk *y*, *ū*, yra kilę iš baltų *i*, *ū*. Tarmėje jie yra tiksliai kirčiuoti. Kirtis čia yra:

1) senasis, pvz.: *gīvas* ~ gývas, *rītas* ~ rýtas, *sakīť* ~ sakýti, *vīť* ~ výti; *dūmaj* ~ dūmai, *grūdas* ~ grūdas, *lūpas* ~ lūpos, *rūkas* ~ rūkas, *ūsaī* ~ ūsai.

2) atitrauktinis, pvz.: *skrine* ~ skryniā, *skrinis* ~ skryniās, *slīva* ~ slyvā, *slīvas* ~ slyvās; *krūvas* ~ krūvās, *sūnas* ~ sūnūs, *sūras* ~ sūrūs.

b) Tarmėje yra *i*, *u*, kilę iš senųjų trumpųjų *i*, *u*. Šie tarmės *i*, *u* atitinka trumpuosius kirčiuotus lk *i*, *u* (išskyrus atvejus, nurodytus § 35a), pvz.: *kītas*, *līka* ~ liko, *žīna* ~ žino, *iīšneše* ~ išnešė, *prīveže* ~ privežė; *būva* ~ būvo, *mūša*, *rūdas*, *tūri*, *nūvede* ~ nūvedė, *sūdave* ~ sūdavė.

Senųjų trumpųjų *i*, *u* pailgėjimas (dėl ilgumo plg. § 19b), tarmėje įvykęs dėl kirčio, nėra labai senas. Tai rodo ir tas faktas, kad tam tikros formos, dar išlaikiusios tarmėje senuosius trumpuosius kirčiuotus *i*, *u* (plg. § 35a), jau dažnai tariamasi ir su ilgais *i*, *u*, pvz.:

līgdava ~ likdavo, *līgdavam* ~ likdavome; *līktu* ~ liktų, *līktumem* ~ liktumėme; *šīrīksi* ~ striksi;

¹⁷ Vakarų aukštaičių pietinėje tarmėje (kuri yra paimta lk pamatu), prieš įvykstant metatonijai, greičiausiai, buvo sutrumpėję tiksliai pirminių veiksmažodžių būsimąjo laiko III asmens formų *i*, *ū*, o antrinių veiksmažodžių *i* ilgumą čia buvo išlaikęs.

¹⁸ Kalbant apie priebalsio *i* kietėjimą (§ 85), taip pat liečiamas ir dvigarsių *am*, *an*, *em*, *en* > *um*, *un*, *im*, *in* senumo klausimas. Dėl to „Vokalizmo“ skyriuje apie tai atskirai niekur nekalbama.

mūšdavau ~ *mūšdavau*, *mūšdava* ~ *mūšdavo*; *mūštum*, *mūštumēt* ~ *mūštu-
mēte*; *stūksi*, *stūksiš*.

Vadinasi, tam tikrais atvejais trumpųjų kirčiuotų *i*, *u* ilginimas tarmėje vyksta ir dabar.

c) Tarmės *ī*, *ū*, atitinkantieji lk kirčiuotus *i*, *u*, yra kilę iš *in*, *un* tuo pačiu keliu, kaip ir tarmės *i*, *u*, atitinkantieji lk nekirčiuotus *i*, *u* (§ 35c), o tarmės *ī*, *ū*, atitinkančių lk kirčiuotus *e*, *a*, kilmė yra ta pati, kaip ir tarmės *i*, *u*, atitinkančių lk nekirčiuotus *e*, *a* (§ 35d). Tikrai šie *ī*, *ū*, būdami kirčiuoti, tarmėje nesutrumpėjo, t. y. išlaikė savo ilgumą, pvz.:

grīšt ~ *grīžti*, *līšt* ~ *līsti*, *ūšt* ~ *ūsti*, *žīšt* ~ *žīsti*; *skūšt* ~ *skūsti*, *šūšt* ~ *siūsti*;

grīšt ~ *grēžti*, *skīšt* ~ *skēsti*; *ūžalas* ~ *ąžuolas*, *kūšt* ~ *kāsti*, *grūštas* ~ *grāžtas*, *šūla* ~ *šāla*.

bt

§ 37. Žodžio kamienne *bt* pasitaiko (daugiausia ištiktukuose) vietoj lk *i*, *y* po sporadiškai sukiėtėjusių priebalsių, plg. § 90.

Apie *bt*, pasitaikantį žodžio gale vietoj senojo *en*, ėjusio po *l*, žr. § 85.

2. Dvigarsiai

Dvibalsiai

ai (*ai*)

§ 38. Tarmės dvibalsis *ai* yra keleriopos kilmės.

a) Tarmės *ai*, atitinkantis lk *ai*, yra tos pačios kilmės, kaip ir lk. Šis dvibalsis tarmėje yra nekirčiuotas ir kirčiuotas, pvz.: *daiktū* ~ *daiktū*, *laikiū* ~ *laikyti*; *dáiktas*, *raĩtas*, *kraĩpa* ~ *kraĩpo*.

b) Tarmėje pasitaiko dar ir antrinės kilmės dvibalsis *ai*:

1. Apie tarmės *ai*, atitinkantį lk žodžio pradžios *ei*, žr. § 24a.

2. Vietoj lk *ei*: 1) po sukiėtėjusio *l* (§ 84), 2) po sporadiškai sukiėtėjusių priebalsių (§ 90).

3. Kai kuriuose žodžiuose vietoj lk dvibalsio *ui* (§ 42).

4. Atsiradęs dėl balsių kontrakcijos ar elizijos (§ 78).

Vietoj nekirčiuoto dvibalsio *ai* pirmojo sando, tarmėje kartais tariamas pūstinis *a* (antrasis sandas *i* > *i*), pvz.: *baĩšáuse* ~ *baisiáusia*, *gaĩdžúkaĩ* ~ *gai-džiúkai*, *kaĩlínėĩ* ~ *kailiniaĩ*, *vaĩkám* ~ *vaikám*. Tačiau toks dvibalsio *ai* virtimas *ai* nėra dėsningas. Dažniau jis pasitaiko vyresniosios kartos tarmės atstovų kalboje, o jaunesnieji žodžio kamieno nekirčiuotą *ai* beveik visada taria kaip lk.

Apie žodžio galo *ai*, *ai* žr. §§ 66, 67.

au (*au*)

§ 39. a) Tarmės *au*, atitinkantis lk *au*, yra tokios pat kilmės, kaip ir lk. Tarmėje jis yra nekirčiuotas ir kirčiuotas, pvz.: *ausū* ~ *ausū*, *augiūĩ*, *klausiū* ~ *klausyti*; *áuga*, *káulas*, *laūkas*.

b) Nėlietuviškos kilmės tikriniuose varduose tarmės *au* atitinka retai pasitaikantį lk žodžio pradžia *eu*, pvz.: *aurūpa* ~ Eurōpa, *augienije* ~ Eugēnija.

Vietoj nekirčiuoto dvibalsio *au* pirmojo sando *a* tarmėje kartais girdimas pūstinis *α* (antrasis sandas *u* > *u*), pvz.: *daugāu* ~ daugiau, *daugāuse* ~ daugiau-sia, *sudaugāu* ~ sudaužia. Tačiau toks tarimas būdingesnis (bet ne dėsningas!) tik vyresniosios kartos atstovams, o jaunesnieji žodžio kamieno nekirčiuotą *au* beveik visada taria kaip lk (dar plg. § 16).

Apie žodžio galo *au*, *au* žr. §§ 66, 67.

ei (i)

§ 40. a) Tarmės *ei* daugiausia yra tos pačios kilmės, kaip ir lk. Šis *ei* atitinka lk *ei* (dar plg. § 38b). Tarmėje *ei* yra nekirčiuotas ir kirčiuotas, pvz.: *šveikatā*, *šeimīna* ~ šeimyna, *meižēnai* ~ Meižēnai „Kulniškių apyl. kaimas“, *vėidas*, *sėila* ~ sėilė, *kreivas*.

b) Rečiau tarmėje pasitaiko kitos kilmės dvibalsis *ei*.

1. Apie kontrakcijos keliu atsiradusį tarmės *ei* (kuris lk atitinka gretimuose skiemenyse esančius *e* ir *i*) žr. § 78.

2. Prieveiksmis *taip* tarmėje tariamas *teip*.

Nekirčiuotas *ei* tarmėje kartais išvirsta *i*, pvz.: *(ne)riškėje* ~ nereikėjo, *greičiau* ~ greičiau, *kriivaraukis* ~ kreivaraikis, *kriuvuliot* ~ kreivuliuoti. Tačiau toks *ei* > *i* daugiau pasitaiko tik vyresniosios kartos atstovų kalboje, o jaunesnieji šį dvibalsį žodžio kamienne taria kaip lk.

Apie žodžio galo *ei*, *i* žr. §§ 66, 67.

ie, uo

§ 41. a) Tarmės *ie, uo*, atitinkantieji lk *ie, uo*, yra tos pačios kilmės, kaip ir lk¹⁹. Tarmėje šie dvibalsiai yra tikrai kirčiuoti:

1) senuoju kirčiu, pvz.: *piēnas*, *viēnas*, *niēkas*, *šiēnas*; *duōna*, *juōktis*, *kuōdas*, *puōdas*;

2) atitrauktiniu kirčiu, pvz.: *dīēna*, *švīēsa*, *viēni*; *aguōna*, *aštuōni*, *kruōpa*.

b) Dvibalsiai *ie, uo* tarmėje pasitaiko nėlietuviškos kilmės žodžiuose vietoj lk trumpųjų kirčiuotų (ar tarmėje kirtį gavusių) *e, o*, pvz.: *kīēuīškas* „chemiškas“, *faniēra* „fanerā“, *agranuōmas*, *armuōnikas*, *bikuōnas* „bekōnas“, *kiluōmetras*, *papiruōsas*. Minėto *e* virtimas dvibalsiu *ie* yra retesnis, o pailgėjęs tarmėje lk *o*, galima sakyti, dėsningai virsta *uo*.

c) Kitos kilmės *ie, uo*:

1. Dvibalsis *uo* tarmėje yra tariamas vietoj lk *o* šiuose prieveiksmiuose: *kuōlai* „kolei“, *lik šuōlai* „lig šiolei“, *tuōlai* „tolei“.

2. Apie kontrakcijos keliu atsiradusį tarmės *ie* (lk atitinkantį gretimuose skiemenyse esančius *i* ir *a*) žr. § 78.

Nekirčiuoti *ie, uo* tarmėje yra suvienbalsėję (> *e, a*), žr. §§ 23, 29.

Apie žodžio galo *ie, uo* žr. § 68.

¹⁹ Plg. Endzėlynas, GF, §§ 14, 15.

§ 42. Tarmės *ui* atitinka lk *ui* ir yra tos pačios kilmės²⁰. Šis dvibalsis žodžio kamiene yra retas. Jis pasitaiko tik viename kitame lietuviškame žodyje, pvz.: *įžguūniū* ~ išguūnyti „išvyti“, *mūištītis* ~ mūistytis, *zuūit*, (būs. l. III asm.) *zuīs* (greta: *zūjiūt* ~ zūjyti, *zūjis* ~ zūjys), ir kartais senuosiuose skoliniuose iš slavų kalbų (vietai slavų *y*), pvz.: *buīlis* (plg. rus. бѣль), *smūike* ~ smūikė „smuikas“ (plg. brus. смыкъ), *tuīnas* (plg. rus. тын, le. *tyń*). Skolinyje *muilas* (plg. rus. мыло) ir jo vediniuose dvibalsis *ui* tarmėje dažniausiai virtęs *ai* ar *ai*, pvz.: *maīlas* || *maīlas*, *įsimaiīliūt* || *įsimaiīliūt* < išsimuīlinti, *mailuōtas* || *maīluōtas*.

Apie dvibalsį *ui* žodžio gale žr. § 69.

Mišrieji dvigarsiai

Senieji mišrieji dvigarsiai

§ 43. Tarmėje, kaip ir lk, yra 16 senųjų mišriųjų dvigarsių. Tačiau kai kurie iš jų (*am*, *an*, *em*, *en* dėl išvirtimo kitais dvigarsiais) dabar pasitaiko labai retai.

al, *ar*

§ 44. Tarmės *al*, *ar* yra kilę:

1. Iš senųjų *al*, *ar*. Lk jie atitinka tuos pačius dvigarsius, pvz.: *galvā*, *kālīt*; *kāivē* ~ *kārvē*, *maītī*.
2. Iš žodžio pradžios *el*, *er*, plg. § 24a.

el, *er*

§ 45. Tarmės *el*, *er* atitinka tuos pačius lk dvigarsius ir yra vienodos kilmės, pvz.: *delnai*, *kēlmas*, *velkū*; *šēdīs*, *bēržas*.

il, *ul*; *ir*, *ur*

§ 46. Tarmės *il*, *ul*, *ir*, *ur*, turintieji atitikmenis lk, yra tos pačios kilmės, kaip ir lk, pvz.: *vilkai*, *pīlnas*, *pīlvas*; *pūlkas*, *pūlīt*; *keivīrtas*, *miūtīs*, *žitnis*; *gurklīs* ~ *gurklīs*, *pūtūt* ~ *pūrtyti*.

Apie veiksmažodžių esamojo laiko *il*, *ul*, *ir*, *ur*, atsiradusius dėl metatezės, žr. § 94a.

im, *um*; *in*, *un*

§ 47. Tarmės dvigarsiai *im*, *um*, *in*, *un* yra nevienodos kilmės.

1. Tarmės *im*, *in*, *um*, *un*, turintieji atitikmenis lk, yra tos pačios kilmės, kaip ir lk, pvz.: *imīt* ~ *imīti*, *kiūštās*, *gimāūt* ~ *gimdūt*; *guūibas*, *dūmīt*; *atmūītīs*, *minkštas*, *plīnka*; *ungurīs* ~ *ungurīs*, *suūkiū* ~ *suūkiai*, *smūnka*.

2. Tarmės *um*, *im*, *un*, *in*, atitinkantieji lk *am*, *em*, *an*, *en*, yra kilę iš senųjų mišriųjų dvigarsių *am*, *em*, *an*, *en*, pvz.: *kumpēlis* ~ *kampēlis*, *sūmtīs* ~ *sāmtīs*, *kūmpas* ~ *kaūpas*; *kimpīne* ~ *kempinė*, *pīmpe* ~ *pēmpė*, *tiūpīt* ~ *teūpti*; *lun-*

²⁰ Plg.: Endzelynas, GF, § 18; Otrębski, GrJL, 1, § 244.

kai ~ lankai, *pūntis* ~ pántis, *ruňkas* ~ raňkos; *kiñtēt* ~ kentėti, *žintas* ~ žéntas, *piňktas* ~ peňktas.

Dėl *am*, *em*, *an*, *en* > *um*, *im*, *un*, *in* amžiaus žr. § 85.

3. Apie tarmės *un*, atitinkantį *lk en* po *l*, žr. § 85.

am, *an*, *em*, *en*

§ 48. Kadangi senieji *am*, *an*, *em*, *en* yra išvirtę kitais dvigarsiais (§ 47₂), tai dabar tarmėje šie dvigarsiai yra reti. Jie pasitaiko tik tai šiais atvejais:

1. *em*, *en* yra bendratyje ir jos vediniuose tų veiksmazodžių, kurių esamajame ir būtajame kartiniame laikuose, arba tik tai būtajame kartiniame laike, šie dvibalsiai suyra, t. y. pirmasis sandas įeina į vieno skiemens sudėtį, o antrasis sandas — į kito. Pvz.:

sēmī, *sėmdava* ~ *sėmdavo*, *seĩs*, *sėmk*, *seĩtu* ~ *seĩtų* greta: *seĩu* ~ *semiũ*, *sėmi* ~ *sēmia*, *sėme* ~ *sėmė*;

vēmī, *vėmdava* ~ *vėmdavo*, *veĩs*, *vėmk*, *veĩtu* ~ *veĩtų* greta: *veĩu* ~ *ve-miũ*, *vėmi* ~ *vēmia*, *vėme* ~ *vėmė*;

tēmī, *tėmsta*, *teĩs*, *(su)teĩtu* ~ *(su)teĩtų* greta: *tėma* ~ *tėmo*;

givėĩt ~ *gyvėnti*, *givėmdava* ~ *gyvėmdavo*, *giveĩs* ~ *gyveĩs*, *givėnk* ~ *gyvėnk*, *giveĩtu* ~ *gyveĩtų* greta: *giveĩu* ~ *gyvenũ*, *giveĩnaũ* ~ *gyvenaũ*;

kutėĩt, *kutėmdava* ~ *kutėmdavo*, *kutėĩsu* ~ *kutėĩsiu*, *kuteĩs*, *kutėnk*, *kuteĩtu* ~ *kuteĩtų* greta: *kutėĩna*, *kutėĩna* ~ *kutėĩno*;

sėĩt, *sėĩsta*, *(pa)sėĩs*, *(ne)sėĩnk*, *(pa)sėĩtu* ~ *(pa)sėĩtų* greta: *(pa)sėĩna* ~ *(pa)sėĩno*.

Analoginių *am*, *an* nėra.

2. *em*, *en* yra veiksmazodžiuose, kurių šaknyje jie kaitaliojasi su *im*, *in* (*ĩ*), pvz.:

kiĩšĩt, *keĩša*, *kiĩša* ~ *kiĩšo*;

kriĩšĩt, *kreĩšta*, *kriĩta* ~ *kriĩto*;

liĩt ~ *liĩti*, *leĩnda*, *liĩnda* ~ *liĩdo*;

riĩkĩt, *reĩka*, *riĩka* ~ *riĩko*;

šliĩkĩt, *šleĩka*, *šliĩka* ~ *šliĩko*.

Tų pačių veiksmazodžių dėl šaknies balsių kaitos atsiradę *am*, *an* tarmėje yra išvirtę *um*, *un*, pvz.: *kumšĩt* ~ *kamšĩti*, *krumĩt* ~ *kramtĩti*, *lúndžei* ~ *lándžioti*, *rúĩkeĩt* ~ *ránkioti*, *slúĩkeĩt* ~ *slánkioti*.

3. *an*, *en* (prieš *b*, *p* > *am*, *em*) yra esamojo laiko šaknyje, kurioje jie susidarė, atsiradus intarpui *n*, pvz.:

užákiĩt, *užañka*, *užáka* ~ *užáko*;

nukápiĩt ~ *nukábtĩ*, *nukaĩmba* (< *nukaĩba*), *nukába* ~ *nukábo*;

šlāpiĩt, *šlaĩpa* (< *šlaĩpa*), *(pa)šlāpa* ~ *(pa)šlāpo*;

sutāpiĩt, *sutaĩpa* (< *sutaĩpa*), *sutāpa* ~ *sutāpo*;

gėšĩt, *geĩnda*, *gėda* ~ *gėdo*;

(nu)sėkiĩt, *(nu)sėĩka*, *(nu)sėka* ~ *(nu)sėko*;

(pra)šmėkiĩt ~ *(pra)šmėgtĩ*, *(pra)šmeĩnga*, *(pra)šmėga* ~ *(pra)šmėgo*;

(su)glėpiĩt ~ *(su)glėbtĩ*, *(su)gleĩmba* (< *(su)gleĩba*), *(su)glėba* ~ *(su)glėbo*;

apšėpiĩt, *apšeĩpa* (< *apšeĩpa*), *apšėpa* ~ *apšėpo*;

žlėpti ~ žlėbti, žlėmba (< žlėnba), žlėba ~ žlėbo;
 brīši, brėnda, brīda ~ brido;
 kriši, kreñta, krita ~ krito;
 skriši, skreñda²¹, skrida ~ skrido;
 šnikē ~ snigti, šneñga, šniga ~ snigo.

Žodžio šaknyje dėl intarpo atsiradęs *en* (*em*) visada išlieka sveikas, o *an* (*am*) kai kuriuose žodžiuose išvirtęs *un* (*um*), pvz.: *acruñda* < atsiranda, *nesupruñta* < nesuprañta. Tačiau šis *un* (*um*) daugiausia pasitaiko tik senosios kartos atstovų kalboje; vidutiniosios kartos atstovai (nekalbant jau apie jaunesniusius) čia paprastai taria *an* (*am*): *acrañda*, *nesuprañta* (dar plg. § 94a).

4. Viename kitame garsažodyje, pvz.: *am̃*, *am̃t* „apie šuns balsa“, *amsēi*, *am̃si*; *krañkē-krañkē* „apie varnos, juodvarnio balsa“, *greñš-greñš*, *greñši-greñši* ~ *greñšt-greñšt* „gremžimo, gramdymo garsas“.

5. Atskiruose žodžiuose, dažniausiai į tarmę atėjusiuose neseniai, pvz.: *am̃zis* ~ *am̃zius*, *am̃žinas*, *kambaris* ~ *kambarys*, *bangà*, *bañdimai* ~ *bañdymai*, *krañtas*, *mánkiē* ~ *mánkyti*, *sañdelis* ~ *sandėlys*, *vañgerikšte* ~ *vangiarykštė* „vingiarykštė“, *añtkapis*, *añtpeči* ~ *añtpečiai*, *beñgi* < *beñgti*.

6. Kai kuriuose tikriniuose varduose, pvz.: *patamsis* ~ *Patamsis* (pavardė, greičiausiai, į tarmę patekusi iš kitur), *samantōnis* ~ *Samantōnys* (kaimas), *mančisėnai* ~ *Mančiušėnai* (kaimas).

7. Nelietuviškos kilmės žodžiuose, pvz.: *ambulatūrije* „ambulatorija“, *anglas*, *bānkas*, *dakūmentas* „dokumentas“, *fundamentas*. Šios kilmės žodžiuose tarmės *am*, *an* taip pat atitinka ir lk nekirčiuotus *om*, *on*, pvz.: *kambainas* ~ *kom-bainas*, *kampuotas* ~ *kompuotas*, *kantuōra* ~ *kontorà*.

Apie antrinės kilmės *am*, *an*, *em*, *en* žodžio kamienė žr. § 49, žodžio gale žr. §§ 72, 73.

Antrinės kilmės mišrieji dvigarsiai

§ 49. Sumažėjus žodžio skiemenų skaičiui ir dviejų gretimų skiemenų garsams susiliejus į vieną skiemenį, atsiranda nauji mišrieji dvigarsiai. Pirmaisiais šių dvigarsių sandais tarmėje gali būti: *a*, *e* (atitinkantieji lk *a*, *e* ir nekirčiuotus *o*, *uo*; *ė*, *ie*), *i*, *u* (atitinkantieji lk nekirčiuotus *i*, *y*; *u*, *ū*), *ī*, *ū* (atitinkantieji lk kirčiuotus *i*, *y*; *u*, *ū*), *ė*, *o* (atitinkantieji lk kirčiuotus *ė*, *o*), o antraisiais sandais — priebalsiai *l*, *m*, *n*, *r* (lk atitinkantieji tuos pačius garsus).

Antrinės kilmės mišrieji dvigarsiai žodžio kamienė yra reti. Dažniau jie pasitaiko tikrai šiais atvejais:

1. Sudurtinių žodžių, neturinčių jungiamojo balsio, pirmajame sande, pvz.: *žalmaŃge* ~ *žalmaŃgė*, *dvārpanis* ~ *dvārponis*, *plangalis* ~ *plongalys*, *stargalis* ~ *storgalys*, *dankepē* ~ *duonkepē*, *žemdirbīs* ~ *žemdirbys*, *žėmvage* || *žėnvage* „žemuogė“, *šėmpjevīs* ~ *šienpjovys*, *vėmplaukis* ~ *vienplaukis*, *venmašškinis* ~ *vienmarškinis*, *ventuŃtis* ~ *vientuŃtis*, *pōpermaļkes* ~ *pōpiermalkės*, *dektindaris*, *žvīrdabes* ~ *žvyrduobės*, *šūnmažgis*, *šūnkelis*, *vidūrnaktis*, *sūrmaišelis* ~ *sūrmaišelis*, *raudōñlige* ~ *raudōnligė*.

²¹ Iš rytų aukštaičių tarmių formos *brenda*, *krenta*, *skrenda* pateko ir į literatūrinę kalbą. Plg. J. Jablonskis, Rinkiniai raštai, 1, 264, Vilnius, 1957.

2. Nukritus ar iškritus žodžių galūnės balsiams ar dvibalsiams, pvz.: *āns* < ānas „jis“, *adgāl* || *adgāl* ~ atgāl, *iūr* < yrà, *vidūr*, *dēl* ~ dēl (proklizėje), *vēl*, *kōl*, *lik šōl* ~ lig šiōl, *šiñden* < šiandieną, *uñtan* „Antanai“, *stàšul* „Stasiuli“.

3. Iškritus iš žodžio vidurio balsiui (daugiausia *i*), pvz.: *kēlnes* < kēlinės, *šulnīs* < šulinys, *dvīlka* < dvýlika, *ketuřōlka* < keturiólka (daugiau pavyzdžių žr. § 79).

Žodžio kamienne antrinės kilmės mišrieji dvigarsiai, nežiūrint to, kokią priegaidę turėjo šiuos dvigarsius sudarę skiemenys, dažniausiai tariaimi su tvirtaprade priegaide. Tiksliai tų kirčiuotų dvigarsių, kurių pirmaisiais sandais yra *é*, *o*, priegaidę aiškiau negirdima (šiuo atveju visur rašomas vidurinės priegaidės ženklas).

Pirmųjų sandų *i*, *u*, lk atitinkančių tiek *ì*, *ù*, tiek *ý*, *ű*, ilgumas yra vienodas, pvz.: *šūñgribis* ~ šungrybis, *súrmaišelis* ~ sūрмаišelis (apie dvigarsių sandų ilgumą dar žr. § 20).

Apie antrinės kilmės mišriuosius dvigarsius žodžio gale žr. §§ 71–73.

3. Trigarsiai

§ 50. Žodžio kamienne trigarsiai yra reti ir pasitaiko tiksliai šiais atvejais:

1. Dėl žodžių sudūrimo, galūnės nutrupėjimo ar dėl balsio iškritimo, gretimų skiemenų dvibalsiams *ie*, *uo* ir priebalsiams *l*, *m*, *n*, *r*, *j* susiliejęs į vieną skiemenį, pvz.: *peřziēn* ~ peržiēm, *piēmburnis* ~ pīenburnis, *šiēmpjevi* ~ šiēnpjovį, *kazdiēn* ~ kasdiēn, *suōlpalaikis*, *venūōlka* < vienūolika, *venūōlktas* < vienūoliktas, *duōñkepi* ~ duonkepė, *tuōj* < tuojaū.

2. Trigarsis *ien* yra veiksmazodžių *likti*, *migti* esamojo laiko formose, turinčiose intarpą *n*, pvz.: *liēuku* „lieku“, *liēñki* „lieki“, *liēnka* „lieka“, *užmiēnga* „užmiega“, *užmiēngam* „užmiegame“.

3. Nelietuviškos kilmės žodžiuose trigarsiai *uol*, *uom*, *uon*, *uor* yra atsiradę iš dvigarsių *ol*, *om*, *on*, *or*, trumpajam ð tarmėje išvirtus *uo* (plg. § 41b), pvz.: *pūōlka* ~ pōlka, *pūōmpa* ~ pōmpa, *frūōntas* ~ frōntas, *nūōrma* ~ nōrma.

Panašiai yra atsiradę trigarsiai ir lietuviškuose žodžiuose: (*iiki*) *kūōl* < (*iki*) *kōl*, (*iiki*) *tuōl* < (*iki*) *tōl*.

Trigarsiai tarmėje yra tiksliai kirčiuoti; nekirčiuoti trigarsiai virsta dvigarsiais, pvz., *papergalīs* ~ popiergalys (dar plg. § 49).

Apie trigarsių atskirų sandų ilgumą žr. § 20c.

Apie trigarsius žodžio gale žr. § 74.

4. Šaknies balsių kaita

§ 51. Tarmėje yra tos pačios šaknies balsių kaitos eilės, kaip ir lk. Keletas pavyzdžių:

1. *e* eilė (*e-ē-i-ī-a-o*):

bēřt, *bēřalas*, *birāřt* ~ byrėti, *bařštiřt* ~ barstyti;

brendù, *brīřt*, *brīdē* ~ brydė, *brastà*;

drēbi ~ drēbia, *drēpī* ~ drėbti, *driřt* ~ dribti, *drapštiřt* ~ drabstyti, *drōblis* ~ drōblius;

gēna ~ gēna, *gīñt* „(karves) ginti“, *ganiřt* ~ ganyti, *naktīgane* ~ naktigonė;

mēna, *užmiñt*, *maniřt* ~ manyti, *iřmane* ~ išmonė;

mėšti, mėtĩti ~ mėtyti, sūmatas ~ sāmatas;
nėšti, nėščĩi ~ nėščiai || nāščĩi ~ nāščiai;
tver̃ti, tver̃u ~ tveriū, tvėre ~ tvėrė, tvāštĩti ~ tvārstyti, tvōra ~ tvorà;
vėšti ~ vėžti, pravėža, važinėti.

2. i eilė (i-ī-ie-ei-ai):

dikt̃ ~ dýgti, diėgas, daigt̃ĩtĩ;
gīvas ~ gývas, acigeīvelat̃ ~ atsigeīvelėti, gajūs, gaivīñtĩ;
kñštĩ, kñšĩs ~ knysl̃ys, kñais̃tĩ ~ kñaisĩoti;
lik̃tĩ, liėnku „lieku“, laik̃tĩ ~ laik̃yti, palaik̃is;
mit̃ĩtĩ, mīnta, meitel̃is ~ meitel̃ys „meitel̃is“, mait̃ĩtĩ;
sij̃ė ~ sij̃a, at̃seje || at̃saje „atsaja“, p̃saitas;
sñikt̃ ~ sñigti, sñiegas, sñeg̃l̃otĩ ~ sñiegelĩoti, sñaig̃l̃otĩ ~ sñaigelĩoti „snyguriuoti“.

3. u eilė (u-ū-uo-au-o):

bl̃ũvotĩ ~ bliūvoti, bl̃aũtĩ ~ bliąuti, bl̃ovãtĩ ~ bliovoti;
gñĩũštĩ ~ gniūžti, gñĩũšte ~ gniūžtė, gñĩũštĩ ~ gniūžti;
kl̃ūp̃tĩ, kl̃ūp̃č̃tĩ ~ kl̃ūp̃č̃ĩoti, klaūpt̃is;
l̃uk̃ter̃tĩ ~ l̃uk̃ter̃ėti, l̃uk̃ur̃tĩ ~ l̃ūkurĩuoti, l̃auk̃tĩ;
lūp̃tĩ, lūbas, laup̃tĩ ~ laup̃yti;
usñĩũštĩ ~ užsñusti, sñūda ~ sñūdà, sñaũštĩ;
st̃ūburas ~ stūburas „kelmas, nukirsto medžio liekana“, stabr̃is ~ stuobr̃ys ||
sũl̃obris „kelmas; nerangus žmogus“.

III. Žodžio galo vokalizmas

1. Balsiai

a

§ 52. Tarmėje senasis trumpasis žodžio galo *a* yra išvirtęs kitais garsais (žr. § 53). Išlikęs jis yra tikrai įvardžiuose *añas, katr̃as, visk̃as*.

Dabar tarmėje esantis žodžio galo *a* (jis visada trumpas) yra šios kilmės:

1. Iš senojo ilgojo tvirtapradžio (kirčiuoto ir nekirčiuoto) *a*. Lk jis atitinka tos pačios kilmės trumpą *a*, pvz.: *lazd̃a, galṽa, šak̃a, ger̃a, vis̃a; dũona, pĩeva, šl̃ota, st̃ora*.

2. Iš senojo ilgojo nekirčiuoto tvirtagalio *a*. Šis tarmės *a* lk atitinka nekirčiuotą *o*, pvz.: *laũka ~ laũko, st̃ala ~ st̃alo, m̃aža ~ m̃ažo; l̃azdas ~ l̃azdos, sĩenas ~ sienos, st̃oras ~ st̃oros; ãuga ~ ãugo, ãugdava ~ ãugdavo, bū̃va ~ bū̃vo, d̃ara ~ d̃aro*.

Senųjų tvirtapradžio ir tvirtagalio *ā* žodžio gale trumpėjimas įvykęs ne vienu laiku.

Senajo *ā* virtimas balsiu *o* (§§ 32, 55) rodo, kad to virtimo metu ilgumą tarmėje buvo išlaikę tikrai kirčiuotas (tvirtapradis ir tvirtagalis) žodžio kamieno *ā* ir kirčiuotas tvirtagalis žodžio galo *ā*. Visi kiti senieji (nekirčiuoti žodžio kamieno ir žodžio galo, o taip pat kirčiuotas tvirtapradis žodžio galo) *ā* jau buvo sutrumpėję, ir dėl tos priežasties minėtas virtimas (balsiu *o*) jų nepalietė.

Visose lietuvių tarmėse šiuo metu esantis žodžio gale trumpas *a* vietoj senojo nekirčiuoto ir kirčiuoto tvirtapradžio *ā* taip pat rodo, kad jo sutrumpėjimas yra senesnis už nekirčiuoto tvirtagalio *ā* sutrumpėjimą, bendrą tikrai žemaičių ir šiaurinėms aukštaičių tarmėms. Be to, kai kuriose šiaurinėse rytų aukštaičių tarmėse nekirčiuotas tvirtagalis *ā* ir dabar ne visai sutrumpėjęs, tariamas kaip pusilgis, pvz.: (vns. kilm.) *atōla*. ~ atōlo, *vařga*. ~ vařgo, (vns. kilm., dgs. vard.) *ādata.s* ~ ādatos, *ruņka.s* ~ raņkos (Debeikiai, Kamajai, Karsakiškis...).

3. Iš senojo *ē*, ėjusio po *l*, plg. § 54.

4. Iš nekirčiuoto žodžio kamiengalio *uo*. Šis *a* lk atitinka *uo*, pvz.: *rēma* ~ rēmuo, *rātasi* ~ rātuose, *sēdasi* ~ sėduose.

α

§ 53. a) Tarmės α, atitinkantis lk trumpą *a* ar *e*, yra:

1. Vietoj senojo trumpojo *a*, ėjusio po kieto priebalsio, pvz.: (atviroje galūnėje) *auga*, *aūna*, *būna* ~ būna, *dīrba*, *duōda*, *kāla*, *nēša*; (ne)gēra, *kāršta*, *šalta*; (uždaroje galūnėje) *aīdamas* ~ eīdamas, *artas*, *baltas*, *dārbas*, *kārštas*, *laūkas*, *pīrmās*, *viēnas*.

2. Dgs. galininko galūnėje vietoj:

1) *a* < *ān*, ėjusio po kietų priebalsių, pvz.: (nekirčiuotas) *baltas*, *gālvās*, *geltōnas*, *pōras*, *vārnas*; (kirčiuotas) *gerās*, *kasās*, *kitās*, *runkās* ~ rankās, *šakās*, *visās*.

2) *e* < *ē*, ėjusio po *l*, pvz.: (nekirčiuotas) *dīdelas* ~ didelės, *žōlas* ~ žolės; (kirčiuotas) *kalās* ~ kalės, *kaulās* ~ kiauulės, *varlās* ~ varlės.

Pūstinio (kiekybiškai ir kokybiškai redukuoto) α (α) atsiradimas, be abejo, yra žodžio galūnės trumpėjimo rezultatas²². Rapt α iš trumpojo *a* turėjo atsirasti gana seniai — dar prieš tvirtagalio (nekirčiuoto) ir tvirtapradžio (nekirčiuoto ir kirčiuoto) *ā* žodžio gale sutrumpėjimą, t.y. prieš jų vartimą tarmėje trumpu *a* (§ 52). Priešingu atveju ir pastarasis α, kilęs iš minėtų senųjų *ā*, būtų virtęs α²³.

Dgs. galininko formų α, greičiausiai, atsiradęs tuo pačiu laiku, kaip ir α iš senojo trumpojo *a*. Labai seniai iškritus iš minėtų formų galūnės tautosiliabiniam n²⁴, ir likęs buvusio dvigarsio pirmasis sandas *ā*, matyti, sutrumpėjo taip pat gana anksti (dar prieš senojo -*ā* sutrumpėjimą). Toks pat senas turėjo būti ir dgs. galininko galūninio *ē* > *ē*, kuris po sukietėjusio *l* tarmėje dar virto α (dar plg. § 64).

b) Tarmėje redukuotas balsis α dar pasitaiko ir vietoj nekirčiuoto (iš seno ar dėl kirčio atitraukimo) žodžio galo *u*, einančio po kieto priebalsio. Tačiau *u* > α ne taip dėsningai, kaip trumpasis α. Dažniausiai α tariamas uždaroje galūnėje

²² Apie galūnės trumpėjimą kitose aukštaičių tarmėse žr. Vl. Grinaveckis, Galūnių trumpėjimas lietuvių kalbos tarmėse, PIMD, 8, 100 tt. (1959).

²³ Veiksmažodžio *būti* esamojo laiko III asmens forma tarmėje dažniausiai tariama be galinio *a*: *īir* (neigiamoji forma *nēr*), bet pasakoma ir nesutrumpėjusi: *īira* ~ yrà (*nēra* ~ *nērà*). Čia *a* neišvirts α, galimas daiktas, dėl to, kad forma *yrà* laikytina senu daiktavardžiu, kuris taip pat turėjo galinį *ā* (plg. Endzelynas, GF, § 334).

²⁴ Plg.: K. Širvydo dgs. gal. *wisas* PS I 4_o, *weislingas* PS I 48_o ir vns. įnag. *plunksnu* PS I 18_o, *nasztu* PS I 52₁₁; Debeikių, Obelių ir kt. dgs. gal. *ruņkas* ~ rankās ir vns. įnag. *ruņku* ~ rankà. Be to, plg.: Endzelynas, GF, § 212; Endzelins, Gr, § 256.

vietoj tarmės *u* < *ū*, pvz.: *lietas* ~ lietūs, *rūkštas* ~ rūgštūs, *sūras* ~ sūrūs, *sūnas* ~ sūnūs, *tuigas* ~ turgūs, *žmogas* ~ žmogūs (|| *lietus*, *sūrus*, plg. § 65); rečiau jis pasitaiko ir vietoj kitos kilmės tarmės *u* (< *ū*, *uo* ir kt.), pvz.: *sáldas* ~ sáldūs, *grázas* ~ grázūs, (dgs. gal.) *púodas* ~ púodus, *sūnas* ~ sūnūs.

Apie tarmės *a* likimą po suminkštintų priebalsių ir *j* žr. § 63.

e

§ 54. Tarmėje yra tik tai trumpas žodžio galo *e*. Tačiau patikimų pavyzdžių, kuriuose būtų išlikęs senasis trumpasis *e*, nėra (apie vienaskaitos šauksmininko *-e* žr. § 64).

Dabartinis žodžio galo *e* yra kilęs:

1. Iš senojo nekirčiuoto *ē*. Šis tarmės *e* yra atvirame ir uždaramame žodžio gale ir atitinka lk nekirčiuotą *ė*, pvz.: *kárvė* ~ kárvė, *lāpė* ~ lāpė, *medīne* ~ medinė; *āre* ~ ārė, *kāse* ~ kāsė, *māte* ~ mātė, *sāke* ~ sākė; (vns. kilm., dgs. vard.) *kárvės* ~ kárvės, *lāpės* ~ lāpės, *žēmes* ~ žčmės, *medīnės* ~ medinės.

Po sukietėjusio *l* (§ 84) šis tarmės *e* > *a*, pvz.: *sáula* ~ sáulė, *kēla* ~ kėlė; *sáulas* ~ sáulės.

Nekirčiuoto *ē* trumpėjimas (būdingas ir kitoms šiaurinėms aukštaičių tarmėms), be abejo, įvykęs vienu metu su nekirčiuoto tvirtagalio *ā* žodžio gale trumpėjimu (§ 52).

Rapt, kaip ir daugelyje kitų lietuvių tarmių, *-e* < *-ē* yra nukritęs iš veiksmazodžių (visų nuosakų ir laikų) daugiskaitos I ir II asmenų formų, pvz.: *tūrim*, *turėjem* ~ turėjome, *turėdavam* ~ turėdavome, *turėsīm*, *turėkim*, *turētumem* ~ turētumėme; *tūriiž*, *turėjēiž* ~ turėjote, *turėdavaiž* ~ turėdavote, *turėsiit*, *turėkiit*, *turētumēi* ~ turētumėte.

Dgs. II asmens formų minkštas galūnės *i*²⁵ rodo, kad po jo ėjęs *e* tarmėje nukrito dar nelabai seniai. Tą patį rodo ir senieji raštai. Pvz., 1605 m. anonimiame katekizme ir K. Širvydo „Punktuose sakymų“ dar vyrauja dgs. I ir II asmenų formos su galūniniu *e*: *tūrime* KA 27_{12,14}, *pramineme* KA 11₁₇, *būsime* KA 53₂₈, *daritume* PS I 6₁₁, *dirbome* PS I 17₅, *pirksime* PS II 78₃, *klausikime* PS I 83₁₇, *daritumime* PS II 182₃, *žinote* PS I 1₁₅, *Sedesite* PS I 5₅, *Atstokite* PS I 6₂₈, *ne intumite* PS II 6₂₇. Tačiau tuose pačiuose raštuose jau pasitaiko minėtos veiksmazodžių formos ir be šio *-e*, pvz.: *norim* PS I 85₂₉, *nesimokiem* PS I 17₁₀; *pasiputet* PS I 279₁₉, *nepažinot* PS II 109₁₇.

2. Iš nekirčiuoto dvibalsio *ie*. Šis tarmės *e* lk atitinka nekirčiuotą *ie*, pvz.: *dīřpsēs* ~ dīrbsies, *kāřstīsēs* ~ kārstysies, *mōkīsēs* ~ mōkysies.

3. Apie *e*, atsiradusį iš supriešakėjusio tarmės *a* (< *ā*, nekirčiuoto senojo tvirtagalio *ā*, nekirčiuoto *uo*) žr. § 75.

ė, e, o

§ 55. Žodžio galo *ė, o* yra kilę iš senųjų kirčiuotų tvirtagalių *ē, ā*. Lk jie atitinka tos pačios kilmės kirčiuotus *ė, o*, pvz.:

gešmė ~ giesmė, *katė*, *ževė* ~ žievė; *dabės* ~ duobės, *katės*, *ževės* ~ žievės;

²⁵ Dgs. I asmens formų *-m* tarmėje tariamas kietai.

anõ, kakõ ~ kokiõ, takõ ~ tokiõ; barzdõs, galvõs, lazdõs, mažõs, naujõs.

Po sukiečiųjuso *l* (§ 84) *e* > *e*, pvz.: *kalẽ ~ kalẽ, šalẽ ~ žolẽ; kalẽs ~ kalẽs, šalẽs ~ žolẽs*. Žodžio galo, kaip ir kamieno (§ 32), senasis kirčiuotas *ẽ* rapt turėjo susiaurėti dar prieš *l* sukiečiųjimą; kitaip po *l* čia dabar būtų tariamas ne *e*, bet kitas garsas²⁶.

i, ẽ

§ 56. Tarmės *i* (trumpas), kilęs iš senojo trumpojo *i*, yra atvirame ir uždaramame žodžio gale ir atitinka tos pačios kilmės lk *i*, pvz.: *ãsti ~ ėsti, niẽsti ~ niẽžti; gũli, stõvi, tũri*; (vns. vard.) *akis, ausis, naktis, vagis*.

Iš atviro žodžio galo senasis trumpasis *i* kartais yra nukritęs, pvz.: *šiom* < *šiuomĩ*, *tuom* < *tuomĩ*, *manĩ* < *manimĩ*, *medũ* < *medumĩ*. (Plg.: *sawim* PS I 93₂₅, *sunum* PS I 24₁₂, 74₂, *žmogum* PS I 10₂₉, 19₁, 54₁₁ greta *sunumi* PS I 150_{12, 15}, *žmogumi* PS I 156₃.)

§ 57. Tarmės *i* (trumpas), kilęs iš *ĩ*, lk atitinka tos pačios kilmės *i*, pvz.: *maĩti, patĩ, graĩ*, *plati* (plg. Tverėčiaus *graĩtĩ, placĩ, brungĩja* „brangioji“); (dgs. gal.) *akis, ausis, piĩtis*²⁷.

Tvirtapradžio *-ĩ* sutrumpėjimas, reikia manyti, įvykęs kartu su *-ã* sutrumpėjimu (§ 52).

§ 58. Tarmės *i, ẽ*, kilę iš tvirtagalio *ĩ*. Šios kilmės *i* (trumpas) lk atitinka *i* arba nekirčiuotą *y*, o *ĩ* (ilgas) atitinka kirčiuotą *y*. Šiuos *i, ẽ* turi:

1. *ia*-kamienių daiktavardžių vns. vardininkas, pvz.: *brĩedis, miẽžis, žõdis; arklĩs ~ arklỹs, dagĩs ~ dagỹs, gaidĩs ~ gaidỹs*²⁸.

2. *i*-kamienių daiktavardžių dgs. vardininkas, pvz.: *ãkis ~ ãkys, šĩrdis ~ šĩrdys, piĩtis ~ piĩtys*²⁹.

§ 59. Tarmės *i, ẽ*, atitinkantieji lk *ĩ*, yra kilę iš tvirtagalio dvigarsio *in*, išnykus tautosiliabiniam *n* (§ 86). Šios kilmės *i* (trumpas) yra nekirčiuotas, o *ĩ* (ilgas; pasitaiko retai) tikrai kirčiuotas, pvz.: *ãki ~ ãkĩ, duĩti ~ daĩti, piĩti ~ piĩti, vãgi ~ vãgĩ; kakĩ ~ kokĩ „kókĩ“, takĩ ~ tokĩ „tókĩ“*.

§ 60. *i*, atsiradęs iš vietininko formų tvirtapradžio *-ẽn*. Šis tarmės *-i* lk atitinka iš to paties *-ẽn* kilusį *-e*, pvz.: *lauki ~ laukẽ, miški ~ miškẽ, sõdi ~ sodẽ, piĩni ~ piĩnẽ, šĩeni ~ šĩenẽ*. Tarmėje prieš tautosiliabinio *n* iš žodžio galo nukri-

²⁶ Plg.: svėdasiškių *kalõ ~ kalẽ, pelõ ~ pelẽ; pelõs ~ pelẽs, pami.lõs ~ pami.lẽs*; raguviškių *pelã ~ pelẽ, žulã ~ žolẽ; žulãs ~ žolẽs* (greta žodžio viduryje kirčiuoto *e*: *lẽkti ~ lėkti*); plg.: V. Valunta, min. veik., 37; E. Žvirblytė, Raguvo tarmė, dipl. d. (rankr.), 18, Vilniaus valstybinio V. Kapsuko v. universiteto IFF Lietuvių kalbos katedra, 1954.

²⁷ Dėl lietuvių kalbos *i*-kamienių daiktavardžių dgs. gal. *-is* kilmės plg. Endzelynas, GF, § 236.

²⁸ Plačiau apie lietuvių kalbos *ia*-kamienių daiktavardžių vns. vard. galūnių *-is, -ys* kilmę žr.: Endzelynas, GF, § 194 (su nurodyta literatūra); J. Kazlauskas, *I*-linksnia-vimo daiktavardžių perėjimas į *io*-linksnia-vimą, UMD, 26, 41 tt. (1958).

²⁹ Dėl lietuvių kalbos *i*-kamienių daiktavardžių dgs. vardininko galūnės *-ys* (rapt > *-is*) kilmę dar žr.: Endzelynas, GF, § 223; Endzelins, Gr, § 281; J. Kazlauskas, min. veik., 42.

timą (§ 86) pirmasis sandas $-ē > -ī (-ēn > -īn)^{30}$. Šis nekirčiuotas ir kirčiuotas $-ī$ sutrumpėjo žymiai anksčiau už $-i$, kilusį iš tvirtagalio nekirčiuoto $-in$ (dvigarsio $-ēn$ pirmojo sando sutrumpėjimas bendras visoms lietuvių tarmėms).

Šio senojo $-ēn$ likimą po l plg. § 85.

Balsis $-i < -ēn$ yra nukritęs iš visų vardažodžių vns. vietininko formų, turinčių įvardinę galūnę, pvz.: *baltam̃, geram̃, mažam̃, deviniam̃, pinktam̃* ~ penktamė, *kal em̃* ~ kokiamė, *pačem̃* ~ pačiamė, *šitam̃, artam̃, stōvinčiam̃*. (Plg.: *kuriami* PS I 4₂₆, 13₆, 18₃, 51₁₅, *kokiamy* PS I 42₁₇, *szwyntami* PS I 43₁₈, *tami* PS I 57_{16,19}, *tāmi* KA 48₂₄.)

§ 61. *i*, atsiradęs iš tvirtagalio *en*, kurio pirmasis sandas prieš *n* išnykima išvirto *i* ($-en > -in$). Šis *i* lk atitinka tos pačios kilmės nekirčiuotą *e*, pvz.: *kāfvi* ~ kārve, *lāpi* ~ lāpe, *medīni* ~ medinė, *žēmi* ~ žēmė; *būvi* ~ būvė, *dāvi* ~ dāvė, *dīrbi* ~ dīrbė; *mātis* ~ mātės, *sākis* ~ sākės, *turėjis* ~ turėjęs.

Apie tvirtagalio žodžio galo *en* likimą po l žr. § 85.

§ 62. *i*, atsiradęs iš tvirtapradžio dvibalsio *ie*. Ši tarmė *i*, lk atitinkanti tos pačios kilmės *i*, turi:

1. Atvirame žodžio gale:

vardažodžių dgs. vardininko įvardinė galūnė, pvz.: *balīi, jaunī, gerī, kitī*, *matīi* ~ matyti, *parvešīi* ~ parvežti, *vālgami* ~ vālgomi;

esamojo ir būsimajo laikų vns. II asmens formos, pvz.: *nešī, pešī, šnektī, suktī*; *šnekėsi, suksī, turėsi, vešī*.

Atvejus, kai *ie* atvirame žodžio gale neišvirtęs *i*, žr. § 68.

2. Uždarame žodžio gale veiksmazodžių sangražinės formos:

bendratis, pvz.: *dairītis* ~ dairytis, *dīrptis* ~ dirbtis, *glaiūstis, prauštis*; liepiamosios nuosakos vns. II asmuo, pvz.: *gul̃kis, kėl̃kis, pil̃kis, sė̃skis*.

Iš atviros (t.y. neturinčios sangražos dalelytės) bendraties ir liepiamosios nuosakos vns. II asmens galūnės po priebalsio balsis yra išnykęs, pvz.: *af̃i, baiš̃f, der̃ēi, gēf̃i, kal̃i, mū̃šī, žad̃ēi; aik* ~ eik, *baik, dīrpk* ~ dirbk, *tur̃ek, vēsk, šiñok*. Koks balsis iš minėtų galūnių yra nukritęs, sunku tikrai pasakyti. Senesnės kartos atstovai greta dažnesnių bendraties formų be galūninio balsio dar kartais pasako: *būi* ~ būti, *dīrpti* ~ dirbti ir *gāute* (tarmės $-e$ čia kilęs iš nekirčiuoto $-ie$), *aite* ~ eitie, *givēnte* ~ gyvėtie (plg. Širvydo raštuose šalia dažniausių bendraties formų *turet* PS I 5₁₀, *but* PS I 8₂, *impult* PS II 17₅ taip pat pasitaikančias *rasti* PS I 34₁₁, II 94₂₂, *buti* PS I 37₂₅, *turėti* PS I 47₂₀, *pasipustie* PS II 184₁₇).

³⁰ Ne tokia aiški yra dgs. vietininko formų postpozicija, kadangi tarmėje po $-s$ yra ne tik balsis $-i$, bet ir $-e$, pvz.: *miškuosi, šakosi* (didesnėje tarmės ploto dalyje) ir *miškuose, šakose* (apie Musninkus, Čiobiškį).

Širvydo raštuose dėsniai vartojamos vns. vietininko formos yra: *dweiaty* PS I 43₁₇, *giwenimy* PS I 43₁₈, *mokimy* PS I 34₂₂, *sudy* „teisme“ PS I 7₃ (tiksliai, atrodo, atsitiktinai: *augime* PS I 195₁₉). Tačiau ten pat dažniausios dgs. vietininko formos yra: *linksmibese ne išsakitose* PS I 7₁₁, *runkose* PS I 27₂₆, *iuose* PS I 28₂₃, *namuose* PS I 32₁₄, *purwuose* PS I 36₁₂, *karčiuose* ir *szaltuose wundenise* PS I 187₃, *tumsibese* PS II 96₃₀, *iose* PS II 97₁, *kuriose* PS II 99₂₉ ir retesnės: *kuriosa* PS II 94₂₆, *dienuose* „dienose“ PS II 95₂₇, *žadžiosa* „žodžiuose“ PS II 149₁₆, *piktibesa* PS II 168₃, *kitosa wietosa* PS II 202₁; *kuriosy* PS II 94₂₂, *laukuosy* PS II 94₁₉, *reykaluosy* (eina po: *wisokuose*) PS II 96₂₇. Dar plg.: Endzelynas, GF, § 190; Endzelins, Gr, § 234 (su nurodyta literatūra).

Liepiamosios nuosakos vns. II asmens atviroje galūnėje išlikusio balsio visiškai negirdėta.

§ 63. a) *i*, esantis po suminkštintų priebalsių arba *j*, vietoje:

1) senojo trumpojo *a*, pvz.: (atviroje galūnėje) *gėri* ~ *gėria*, *jōji* ~ *jója*, *kōši* ~ *kōšia*, *lījei* ~ *līeja*, *slāpi* ~ *slāpia*, *žāli* ~ *žālia*; (uždaroje galūnėje) *naūjis* ~ *naūjas*, *slāpis* ~ *slāpias*, *vējis* ~ *vējas*, *žālis* ~ *žālias*;

2) dgs. galininko *a* (< *ān*), pvz.: (nekirčiuotas) *kōjis* ~ *kójas*, *sāujis* ~ *sáujas*, *šviešis* ~ *šviežiās*; (kirčiuotas) *gražis* ~ *gražiās*, *marčis* ~ *marčiās*, *vadžis* ~ *vadžiās*, *žālis* ~ *žāliās*.

Šio tarmės *i* atsiradimas, greičiausiai, yra sietinas su trumpojo žodžio galo *a* virtimu *α* (§ 53). Trumpasis *a* virsdamas pūstiniu *α*, labai panašiu į rusų kalbos trumpai ištartą vidurinės eilės balsį *α*, po suminkštintų priebalsių bei *j* ir galėjo išvirsti tiktai priešakiniai ³¹.

Žodžių *āudži* ~ *āudžia*, *kiñči* ~ *keñčia*, *līdži* ~ *līdžia* „lydi“, *žīdži* ~ *žydžia* „žydi“, *lāidžis* ~ *lėidžias*, *mēdžis* ~ *mėdžias*, *spāudžis* ~ *spaudžias*, *švēčis* ~ *svėčias*, *trēčis* ~ *trėčias* tarimas leidžia manyti, kad trumpasis *a* > *α*, o po suminkštintų priebalsių ir *j* išvirto *i*, jau po junginių **dj*, **tj* išvirtimo afrikatomis *dž*, *č* (apie afrikatų atsiradimo amžių žr. § 82d).

b) Po suminkštintų priebalsių bei *j* ir nekirčiuotas tarmės *u* dažniausiai yra išvirtęs *i*, pvz.: *gōjis* ~ *gōjus*, *križis* ~ *krỹzius*, *rōjis* ~ *rōjus*, *sūkcis* ~ *sūkčius*; (vns. gal.) *gōji* ~ *gōjų*, *križi* ~ *krỹžių*, *sūkcī* ~ *sūkčių*, *maīci* ~ *maīcią*, *sāuji* ~ *sājuja*, *valdži* ~ *valdžią*; (dgs. gal.) *kviēšis* ~ *kviččius*, *pjevėjis* ~ *piovėjus*, *šuvėjis* ~ *siuvėjus*, bet: (dgs. kilm.) *križu* ~ *krỹžių*, *sūkcū* ~ *sūkčių*, *kōju* ~ *kójų*, *sāju* ~ *sājuj*. Kirčiuotas tarmės *u* šiuo atveju daugiausia išlieka sveikas, pvz.: *naujūs*, *švečūs* ~ *svečiūs*, tačiau kartais pasakoma ir *medžis* ~ *medžiūs*, *žālis* ~ *žāliūs*.

Šio *i* atsiradimą tam tikrais atvejais taip pat galima paaiškinti žodžio galo redukcija (plg. § 53). Tačiau, kaip matėme iš pavyzdžių, tarmėje *i* yra ne vien tiktai senojo trumpojo *u* vietoje, bet gana dažnai jis yra atsiradęs ir iš kitos kilmės *u*. Dėl to čia gali būti kaltas ir tas faktas, kad balsis *u* po suminkštintų priebalsių ir *j* ypatingai linkęs priešakėti³².

§ 64. *i*, atsiradusį vietoj trumpojo *e*, turi *é*-kamienių daiktavardžių dgs. galininko formos (dėl seno šių formų *-ēs* > *-es* plg. § 53a), pvz.: (nekirčiuotas) *drōbis* ~ *drōbes*, *kārvīs* ~ *kārves*, *žīēvis* ~ *žievės*; (kirčiuotas) *katīs* ~ *katės*, *medinīs* ~ *medinės*, *senešnīs* ~ *senesnės*, *virvīs* ~ *virvės*, *žemīs* ~ *žemės*.

Visiškai patikimų pavyzdžių, kur *i* tarmėje būtų ir vietoj senojo trumpojo *e*, nėra. Galima paminėti tiktai vns. šauksmininko formas *dīēvi*, *tēvi*, *vaīki*. Jeigu pastarųjų formų atsiradimas nesusijęs su morfologija, tai greta jų pasitaikančias vns. šauksmininko formas *vaīke*, *vīre* ~ *výre*, reikėtų laikyti į tarmę patekusiomis vėl iš naujo, neseniai. Galima dar pridurti, kad ir *é*-kamienių daiktavardžių vns. šauksmininko formos tarmėje pasitaiko dvejopos: *kāīvi* || *kāīve* (po *l*: *vaīla* || *vaīla*).

³¹ Rusų kalbos *α* po minkštojo priebalsio taip pat virsta *u* (= *i*); plg. Р. И. Аванесов, Фонетика современного русского литературного языка, § 41, Москва, 1956.

³² Šis reiškinytis būdingas ir kai kurioms kitoms rytų aukštaičių tarmėms (Ramygalos, Raguvos, Panevėžio ir kt.); plg.: Būga, RR, 2, 25–26; J. Šukys, Miežiškių tarmės vokalizmo bruožai, LKK, 2, 155, 160 (1959); E. Žvirblytė, min., veik., 22. Be to, plg. § 76.

§ 65. Žodžio galo *u* yra trumpas ir ilgas. Jo kilmė yra keleriopa:

1. Iš senojo trumpojo *u*. Tarmėje, kaip ir *lk*, jis kirčiuotas ir nekirčiuotas yra trumpas, pvz.: *alūs, medūs, gardūs, gražūs, rajūs, baisūs, gilūs, lietus, žmogus, sotas, šviesu*.

2. Iš senojo *ū*. Šios kilmės *u*, būdamas nekirčiuotas, tarmėje yra trumpas; *lk* jis atitinka *ū*, pvz., *pietus* ~ *piētūs, baigus* ~ *baisūs, rāmus* ~ *rāmūs, sāldus* ~ *sāldūs*³³.

3. Iš tvirtagalio dvigarsio *um*, nukritus tautosiliabiniam *n* (§ 86). Šis tarmės *u* yra trumpas (nekirčiuotas) ir ilgas (kirčiuotas). *Lk* jis visada atitinka ilgą *u* (= *u*), pvz.: (trumpas) *ālu* ~ *āly, mēdu* ~ *mēdy, sāldu* ~ *sāldy; kōju* ~ *kōjy, vīru* ~ *vīry, jūsu* ~ *jūsy; aītu* ~ *aīty, nēstu* ~ *nēsty*; (ilgas) *galū* ~ *galvū, sunū* ~ *sūnū, varlū* ~ *varliū, balū* ~ *baltū*.

4. Iš tvirtagalių dvigarsių:

1) *an*, kurio pirmasis sandas prieš *u* nukritimą virto *u* (*-an* > *-un*). Šios kilmės *u* tarmėje daugiausia yra trumpas (nekirčiuotas), retai pasitaiko ilgas (kirčiuotas). *Lk* jis visada atitinka *q*, pvz.: *lāzdu* ~ *lāzdy, maišu* ~ *maišy, šāku* ~ *šākā, gēru* ~ *gēry; kakū* ~ *kokiū, kōkiū* „kōkiū“, *takū* ~ *tokiū, tōkiū* „tōkiū“.

2) *en*,ėjusio po *l*, pvz.: *dīdelu* ~ *dīdele, žōlu* ~ *žōle* (dar žr. § 85).

5. Iš tvirtapradžio dvibalsio *uo*. Šios kilmės *u* tarmėje, kaip ir *lk*, visada yra trumpas. Jį turi:

1) atvirame žodžio gale vns. įnagininko ir esamojo bei būsimajo laikų I asmens formos, pvz.: *gerū, mažū, medžū* ~ *medžiū, pačū* ~ *pačiū, ratū* (dar žr. § 68); *gulū* ~ *guliū, nešū, sukū, vedū; nešiū* ~ *nešiū, suksū* ~ *suksiū, vešū* ~ *vesiū*.

2) uždaramame žodžio gale dgs. galininkas, pvz.: *gerūs, kálnus, pačūs* ~ *pačiūs, pūdūs, važiuojemus* ~ *važiuojamus* (dar žr. § 68).

Vietoj tarmės *u* po kietųjų priebalsių dar kartais tariamas *α* (§ 53b), o po suminkštintųjų priebalsių ir *j* – *i* (§ 63b).

2. Dvigarsiai

Dvibalsiai

ai, au, ei

§ 66. Žodžio gale dvibalsiai *ai, au, ei* išliko sveiki tikrai kirčiuoti, pvz.: (vns. naud.) *anái, gerái, jaunái, kitái, mažái; buvai, gerai, laukai, senais, vaikaiš* (dar plg. § 75);

pušáu ~ *pusiáu, táu; buvai, darai, matai, paklaūs, vidaūs;*

darei, matei, sukei, vedei, vežeis.

Po sukietėjusio *l* dvibalsis *ei* > *ai*, plg. § 84.

Nekirčiuoti senieji *ai, au, ei* tarmėje yra pavirtę kitais dvibalsiais (§ 67).

³³ Apie lietuvių kalbos *u*-kamienių dgs. vard. galūnės *-ūs* (rapt > *-us*) kilmę žr. Endzelynas, GF, § 249.

§ 67. a) Nekirčiuoti žodžio galo *ai*, *au* po kietųjų priebalsių tarmėje yra pavirtę dvibalsiais *ai*, *au*, pvz.:

gálvai ~ gálvai, *lázdaĩ* ~ lázdai; *áugaĩ* ~ áugai, *dirbaĩ* ~ dirbai, *dirbdavaĩ* ~ dirbdavai; *rátaĩs* ~ rátais, *víraĩs* ~ výrais; *ródaĩs* ~ rótais;
dirbaũ ~ dirbau, *šókauũ* ~ šókau, *válgauũ* ~ válgau; *mókauũ* ~ mókaus, *sėdaũs* ~ sėdaus.

Senųjų žodžio galo dvibalsių *ai*, *au* panašų vartimą (arba net vienbalsėjimą) matome ir didelėje kitų rytų bei vidurio aukštaičių tarmių dalyje. Šis virtimas, atrodo, prasidėjęs gana seniai³⁴ ir, be abejonės, siejasi su nekirciuotų (o kitose tarmėse ir kirciuotų tvirtagalių) galūnių trumpėjimu, silpnėsiu jų tarimu (redukcija). Dar plg. § 53.

Rapt dvibalsiu *ai* virsta ir antrinės kilmės žodžio galo nekirciuotas *ai*, pvz.:

1) *-ai* < *-ai*, atsiradusio dėl galūnės sutrumpėjimo: *dir̃vai* (< *dĩr̃vai* < **dĩrvāje*) ~ *dĩr̃voj*, *lōvai* ~ *lōvoj*, *rũnkai* ~ *rãnkoj*; *šitai* (< *šitai* < **šitāji*) ~ *šitoj*;

2) *-ai* < *-ai* < *-ei* (< *-ei* ar *-ēi*), atsidūrusio po sukietėjusio priebalsio *i* (§ 84): *kēlai* ~ *kēlei*, (vns. naud.) *kāūlai* ~ *kiaūlei*, *sāulai* ~ *sāulei*, *žōlai* ~ *žōlei*; (vns. viet.) *āglai* ~ *ēglēj*, *mēilai* ~ *mēilēj*, *sāulai* ~ *sāulēj*.

Be nurodytų atvejų, žodžio gale dar yra *ai*, kilęs iš *ui* (*ui*), pvz.: *maĩšai* ~ *maĩšui*, *mēdai* ~ *mēdui*, *nāmai* ~ *nāmui*, *sūnai* ~ *sūnui*, *vaĩkai* ~ *vaĩkui*, *viraĩ* ~ *výrui*, *žmōgaĩ* ~ *žmōgui*. Tiesa, ši vns. naudininko galūnė gali atrodyti identiška ir su Debeikių tarmės to paties linksnio galūne *-ai* (pvz., *tam výrai*), kurios kilmė kol kas nėra visai aiški³⁵. Tačiau rapt ir kitais atvejais nekirciuotas ir kirciuotas tvirtagalis *-ui* (*ui*) > *-ai*, plg.: *paskaĩ* ~ *paskuĩ*, *tuĩgaĩ* < *tuĩguĩ* < *turgujė*, *vidaĩ* < *viduĩ* < *vidujė*, *vir̃šaĩ* < *vir̃šuĩ* < *vir̃šujė*. Tai verčia manyti, kad ir vns. naudininko galūnė *-ai* čia yra atsiradusi (redukcijos keliu) iš *-ui*.

Nekirciuotas ir kirciuotas tvirtagalis *-ai*, esantis o-kamienių vardažodžių vns. įnagininko formose (pvz.: *geraĩ* „gerà“, *gálvaĩ* „gálva“, *lázdaĩ̃* „lázda“), taip pat, veikiausiai, atsirado iš *-ui*³⁶.

b) Rapt žodžio galo dvibalsių *ai*, *au*, *ui* pirmieji sandai virsdami redukuotu *α*, po suminkštintų priebalsių ir *j* dar ir priešakėjo: vietoj *α* čia atsirado *i* (dar plg. § 63). Vadinasi, kur po kietųjų priebalsių yra *-ai* ir *-au*, ten po suminkštintų priebalsių ir *j* tais pačiais atvejais yra dvibalsiai *-iĩ* ir *-iũ*, pvz.:

1) *-iĩ* ir *-iũ* iš nekirciuotų senųjų *-ai* ir *-au*:

(vns. naud.) *kōjiĩ* ~ *kōjai*, *maĩčiĩ* ~ *maĩčiai*, *val̃džiĩ* ~ *val̃džiai*; (dgs. vard.) *gelãžiniĩ* ~ *geležiniai*, *peĩliĩ* ~ *peĩliai*, *žōd̃žiĩ* ~ *žōd̃žiai*; (dgs. įnag.) *med̃iniĩs* ~ *mediniai*, *p̃jevė̃jiĩs* ~ *piovėjais*;

³⁴ Pvz., M. Daukšos dvejopas žodžio galo *ai* rašymas (*ai* arba *ei*) leidžia manyti, kad jis savo tarmėje girdėjęs nei gryną *ai*, nei *ei*, bet *ai* arba *ei*. Plg. APH, 4, 18 (1933).

³⁵ Plg.: K. Būga, Tauta ir žodis, 1, 417–418, Kaunas (1923); Z. Zinkevičius, a (ō)-kamienių daiktavardžių vienaskaitos naudininkas, UMD, 5, 190–191 (1955); Otrėbski, GrJL, 3, § 17.

³⁶ Apie pastarojo dvibalsio kilmę minėtoje galūnėje žr. K. Morkūnas, Įvardžiutinių būdvardžių liekanos rytų aukštaičių pietinėje tarmėje, MADA, 2 (7), 198 tt. (1959).

(vns. šauksm.) *sūkčiū* ~ sūkčiau, *šuvėjiū* ~ siuvėjau; *gráužiū* ~ gráužiau, *jójiū* ~ jójau; *plóviūs* ~ plóviaus, *ródžiūs* ~ ródžiaus, *turėjiūs* ~ turėjaus;

2) *-iū* iš antrinės kilmės *-ai*: (vns. viet.) *kójiū* ~ kójoj, *sáujiū* ~ saújoj;

3) *-iū* iš senesniojo ir naujai atsiradusio nekirčiuoto ir kirčiuoto tvirtagalio *-ui*: (vns. naud.) *árkliū* ~ árkliui, *jáučiū* ~ jáučiui, *krīžiū* ~ krỹžiui, *þjevėjiū* ~ piovejui, *sūkčiū* ~ sūkčiui; (vns. viet.) *ámžiū* ~ ámžiuj, *pėčiū* ~ pėčiuoj, *pagrečiū* ~ pagrečiui.

Dvibalsiu *-iū* žodžio gale taip pat pavirtęs ir nekirčiuotas senasis ir antrinės kilmės *-ei* (išskyrus atvejį, kai šis *-ei* eina po *l*; plg. šio paragrafo a) skyrelį), pvz.: *þjėviū* ~ pióvei, *ródiū* ~ ródei, *sėmiūs* ~ sėmeis; (vns. naud.) *kātiū* ~ kātei, *kāviū* ~ kārvei, *sėniū* ~ sėnei; (vns. viet.) *kóšiū* ~ kóšėj, *purvīniū* ~ purvynėj, *žėmiū* ~ žėmėj.

Dėl *-iū*, esančio *jo* (ja)-, *ė-*, *i-* kamienių vardažodžių vns. įnagininko galūnėje, žr. MADA, 2 (7), 198 tt. (1959). Dėl vns. vietininko *-iū* ~ *-yj* žr. § 82b.

ie, uo

§ 68. Atvirame žodžio gale išlikusius sveikus *ie*, *uo* turi įvardžių *anas* (parod. įv.), *jis*, *katras*, *koks*, *nė joks*, *šioks*, *tas*, *toks* kirčiuota galūnė, pvz.: (dgs. vard.) *aniē*, *jiē*, *kaīriē*, *kakiē* ~ kokiē, *nijekiē* ~ nē jokiē, *šekiē* ~ šiokiē, *tiē*, *takiē* ~ tokiē; (vns. įnag.) *anuō*, *juō*, *katruō*, *kakuō* ~ kokuō, *nijekuō* ~ nē jokuō, *šekuō* ~ šiokuō, *tuō*, *takuō* ~ tokiuō. Be to, dvibalsis *uo* yra išlikęs daiktavardžių priebalsinio kamieno vns. vardininko kirčiuotoje galūnėje, pvz.: *akmuō*, *pemuō* ~ piemuō, *ruduō*, *sesuō*. Visais kitais atvejais nekirčiuoti ir kirčiuoti dvibalsiai *ie*, *uo* atvirame žodžio gale yra suvienbalsėję, plg. §§ 52₄, 62, 65₅.

Uždaramame žodžio gale dvibalsis *ie* kirčiuotas visada išlieka sveikas, pvz.: *keīpiēs*, *kiīpsīēs*, *nešiēs*, *praustiēs*, *vedīēs*, *vesīēs*; (vns. kilm.) *naktīēs*, *piīrtīēs*, *seserīēs*, *ugniēs*; *jaunīēji*. Dvibalsis *uo* nepakitęs išlieka tiktai kirčiuotas:

1) sangražinių veiksmažodžių galūnėje, pvz.: *deduōs*, *nešuōs*, *nešūōs* „nešiuos“, *veduōs*, *vešuōs* „vėsiuos“, ir

2) įvardžių *anas*, *jis*, *katras*, *koks*, *nė joks*, *šioks*, *tas*, *toks*, *visoks* dgs. galininke, pvz.: *anuōs*, *juōs*, *katruōs*, *kakuōs* ~ kokuōs, *nijekuōs* ~ nē jokuōs, *šekuōs* ~ šiokuōs, *tuōs*, *takuōs* ~ tokiuōs, *visakuōs* ~ visokuōs.

Kitais atvejais uždaramame žodžio gale *ie*, *uo* taip pat yra suvienbalsėję, plg. §§ 52₄, 54₂, 62, 65₅.

ui (uī)

§ 69. Žodžio gale, kaip ir kamienne, dvibalsis *ui* labai retas. Tarmėje jis pasitaiko tik kirčiuotas tvirtapradis, pvz.: *venūi vienas* „vienui vienas“, (vns. įnag.) *jūi* < *jáj* < *jāja*, *katrūi* < *katráj* < *katrája*.

Apie nekirčiuoto ir kirčiuoto tvirtagalio *ui* žodžio gale likimą žr. § 67.

ėi, ei, oi

§ 70. Sutrumpėjus tarmėje *ė-*, (*i*)o-kamienių vardažodžių vns. vietininko galūnei, atsiranda nauji dvibalsiai *ėi* (po *l* *ėi* > *ei*), *oi*, pvz.: *varškėi* ~ varškėj (< varškėjė), *ževėi* ~ žievėj, *skilėi* ~ skylėj, *žalėi* ~ žolėj (dar plg. § 82); *anđi* ~ anđoj (< anojė), *galvđi* ~ galvōj, *gražđi* ~ gražiōj, *naujđi* ~ naujōj.

Dvibalsis *oi* dar pasitaiko vienoje kitoje moteriškosios giminės įvardžių vns. vardininko formoje, pvz.: *anōi* ~ *anój* (< *anóji*) „ana; parod. įv.“, *katrói* ~ *katrój* „katra“.

Dvibalsiai *ėi*, *ei*, *oi* tarmėje yra tikrai kirčiuoti. Apie šių antrinės kilmės dvibalsių likimą nekirčiuotame žodžio gale žr. § 67.

Mišrieji dvigarsiai

§ 71. Senieji mišrieji dvigarsiai žodžio gale dažniausiai yra suirę, jų antrieji sandai — nukritę (plg. § 86). Dabar esantieji žodžio galo mišrieji dvigarsiai daugiausia yra antrinės kilmės. Jų atsiradimo priežastimi paprastai buvo balsių ar dvibalsių galūnėje išnykimas. Nukritus balsiui (ar dvibalsiui), likęs paskutinio skiemens priebalsis prisišliejo prie priešpaskutinio skiemens balsio, ir taip atsirado nauji dvigarsiai. Tuo būdu, dabar esančių tarmėje žodžio galo mišriųjų dvigarsių pirmaisiais sandais dažniausiai yra kamiengalio balsiai *a*, *α*, *e*, *é*, *e*, *i*, *o*, *u*, *o* antraisiais sandais — priebalsiai *m* ir *n*.

§ 72. Mišriuosius dvigarsius su antruoju sandu *m* turi vardažodžių vns. naudininkas ir vietininkas, daugiskaitos (= dviskaitos) naudininkas ir įnagininkas, veiksmazodžių dgs. I asmuo.

a) *-am* (lk atitinka *-am-*, nekirčiuotą *-om-* ir nekirčiuotą *-ém-*, einantį po *l*; dar plg. § 75):

anám, *baltám*; *anañ* ~ *anamè*, *senañ* ~ *senamè*; *rátam*, *vaikám*;

ruñkam ~ *rañkom*, *sienam* ~ *sienom*; *dāram* ~ *dārome*, *dīrbam* ~ *dīrbome*, *dīrbdavam* ~ *dīrbdavome*;

didžūlam ~ *didžiulēm*, *sėilam* ~ *sėilēm*; *mālam* ~ *mālēm*.

b) *-am* (lk atitinka po kietų priebalsių esantį esamojo laiko dgs. I asmens *-am-*; plg. § 53): *dīrbam* ~ *dirbame*, *duōdam* ~ *dúodame*, *mōkam* ~ *mókame*.

c) *-em* (lk atitinka nekirčiuotą *-ém-*): *kārvem* ~ *kārvēm*, *lāpēm* ~ *lāpēm*; *dārem* ~ *dārēm*, *mātem* ~ *mātēm*.

d) *-ēm*, *-em* (lk atitinka kirčiuotą *-ém-*): *gešmēm* ~ *giesmēm*, *katēm*, *senešnēm*; *gerklēm* ~ *gerklēm*, *žalēm* ~ *žolēm*.

e) *-im* (lk atitinka *-im-* ir po suminkštintų priebalsių bei *j* esantį esamojo laiko dgs. I asmens *-am-*; plg. § 63):

gelažīm ~ *geležīm*, *vitīm* ~ *vytiīm*; *gūlim*, *dīrpsim* ~ *dirbsime*, *duōkim*;

āudžīm ~ *āudžiamo*, *baigim* ~ *baigiamo*, *kēlim* ~ *kēliame*, *važiuojim* ~ *važiuojame*.

f) *-om* (lk atitinka kirčiuotą *-om-*): *lazdōm*, *naujōm*, *žalōm* ~ *žaliōm*.

g) *-um* (retas, lk atitinka *-um-*): *petūm* ~ *pietūm*.

§ 73. Mišriuosius dvigarsius su antruoju sandu *n* daugiausia turi tikrai vardažodžių iliatyvas.

a) *-an* yra tikrai kirčiuotas ir atitinka lk *-an*, pvz.: *anañ*, *baltañ*, *gerañ*, *miškañ* (dar plg. § 75).

b) *-an* lk atitinka:

1) visada nekirčiuotą, o kartais ir kirčiuotą *-an*, pvz.: *miēstan* ~ *mičstan*, *ōran* ~ *ōran*, *sōdan* ~ *sōdan*, *stōgan* ~ *stōgan*; *darbañ* || *darbañ*, *lungañ* || *lungañ* ~ *langañ*, *stalañ* || *stalañ*;

2) nekirčiuotą *-on*, esantį po kietųjų priebalsių, pvz.: *lōvan* ~ *lōvon*, *ruñkan* ~ *rañkon*;

3) nekirčiuotą *-ēn*, esantį po *l*, pvz.: *didžūlan* ~ *didžiulēn*, *sāulan* ~ *sāulēn*, *sēilan* ~ *sēilēn*;

4) *-un*, esantį po kietųjų priebalsių, pvz.: *alañ* ~ *aluñ*, *medañ* ~ *meduñ*, *tuřgan* ~ *tuřgun*. Kirčiuotas *-un* kartais išlieka nepakitęs, pvz.: *dunguñ* ~ *danguñ*, *meduñ*.

c) *-ēn*, *-en*, *-on* atitinka kirčiuotus *lk -ēn*, *-on*, pvz.: *katiēn*, *ževēn* ~ *žievēn*; *didelēn* ~ *didelēn*, *žalēn* ~ *žolēn*; *galvōn*, *lazdōn*, *šakōn*, *valdžēn* ~ *valdžiōn*.

d) *-in*, *-in* *lk* atitinka:

1) *-in*, pvz.: *laviñ* ~ *loviñ*, *piftiñ*, *šifdiñ*;

2) *-yn*, pvz.: *ařtin³⁷* ~ *artyn*, *gerin* ~ *geryn*, *žemin* ~ *žemyn*;

3) nekirčiuotą *-ēn*, pvz.: *drōbin* ~ *drōbēn*, *ūpin* ~ *ūpēn*, *žēmin* ~ *žēmēn*;

4) nekirčiuotą *-on*, einantį po suminkštintų priebalsių arba *j*, pvz.: *nekōcin* ~ *niekōcion*, *sāujin* ~ *sāujon*;

5) *-un*, einantį po suminkštintų priebalsių arba *j*, pvz.: *gōjin* ~ *gōjun*, *križin* ~ *kržiuin*, *pēcin* ~ *pēčiuin*.

Dvigarsį *-in* taip pat turi visų kamienų daugiskaitos iliatyvo formos, pvz.: *gerūōsin*, *miškūōsin*, *naujōsin*, *šakōsin*, *šifdi¹sin* ~ *širdysin*, *žemēsin*.

3. Trigarsiai

§ 74. Žodžio gale tam tikrais atvejais pasitaiko trigarsiai *iem*, *uom*.

Trigarsį *iem* turi daugiskaitos (=dviskaitos) naudininko įvardinė galūnė, pvz.: *aniēm*, *baltiēm*, *kitiēm*, *mažiēm*. Nekirčiuotas *-iem* > *-em*, pvz.: *geřausem* ~ *geriāusiem*.

Trigarsį *-uom* turi kai kurių vyriškosios giminės įvardžių vns. įnagininkas, pvz.: *anuōm*, *katriuōm*, *kakiuōm* ~ *kokuōm*, *takiuōm* ~ *tokuōm*.

IV. Kombinaciniai balsių dėsniai

1. Balsių priešakėjimas

§ 75. Eidami po suminkštintų priebalsių ir *j*, užpakalinės eilės balsiai visuomet supriešakėja, pvz.: *jāunas*, *džāu¹i* ~ *džiāuti*, *řjōve* ~ *piōvc*, *žōvau¹i* ~ *žio¹vauti*, *jūdiñi*, *jūōsta*, *liūnas* ~ *liūnas*.

Supriešakėjęs tarmės *a* kartais net tariamas kaip balsis *e*. Aiškiau *e* girdimas šiais atvejais:

1) atviraime skiemenyje vietoj trumpo kirčiuoto ir nekirčiuoto įvairios kilmės (plg. §§ 21–23, 52) *a*, pvz.: *jeva²i* ~ *javai*, *sāuje* ~ *sājuja*, *pradžē* ~ *pradžia*, *žinē* ~ *žinia*; *jedinē¹i* ~ *jodinėti*, *žēplinė¹i* ~ *žioplinėti*, *kēle* ~ *kėlio*, *naūje* ~ *naūjo*, *grāžes* ~ *grāžios*, *sāujes* ~ *sājujos*, *turējes* ~ *turėjos*; *ještēla* ~ *juostėlė*, *āpjese* ~ *āpjuosė*, *var¹tēlesi* ~ *var¹tėliuose*;

³⁷ Tarmėje šių prieveiksmyų antrinės kilmės dvigarsis *-in* tariamas su tvirtaprade priegaide.

2) vietoj dvibalsių *ai, am, an* (kirčiuotų tvirtagalių ir *am* nekirčiuoto) pirmojo sando, pvz.:

arklei^z ~ *arkliai*, *genei*^z ~ *geniai*, *naujei*^z ~ *naujai*; *arkleis* ~ *arkliais*, *naujeis* ~ *naujais*, *švareis* ~ *švariais*³⁸;
medinem ~ *mediniam(e)*, *naujem*^z ~ *natijamė*; *dvāsem* ~ *dvāsiom*, *sáujem* ~ *sáujom*, *sedējem* ~ *sēdējome*;
grazeñ^z ~ *graziañ*, *naujeñ*^z ~ *naujañ*, *švareñ*^z ~ *švariañ*.

Supriešakėjęs ilgas tarmės *a* (toki *a* turi atviras kirčiuotas tvirtagalis skiemuo ir kirčiuoti tvirtapradžiai dvigarsiai) balsiu *e* nevirsta; šiuo atveju jis tariamas panašiai kaip ir *lk*, pvz.: *jāvzs*, (vns. naud.) *bruñgái* ~ *brangiái*, *naujám, takám* ~ *tokiám*. Taip yra tariamas ir dvibalsio *au* supriešakėjęs pirmasis sandas, pvz.: *šaudai*^z ~ *šiaudai*, *šauras* ~ *siaūras*, *gañai*^z ~ *ganiaū*, *jáura, káuras* ~ *kiáuras*.

Apie žodžio galo senojo trumpojo *a* > *i* žr. § 63a.

§ 76. Vietoj supriešakėjusio nekirčiuoto *u* tarmeje dažnai atsiranda balsis *i*, pvz.: *blivōt* ~ *bliūvoti*, *blidžūkas* ~ *bliūdžiūkas* „dubenėlis“, *čipinėi* ~ *čiupinėti*, *čižinėi* ~ *čiuzinėti*, *dživesei* ~ *džiuvėsiai*, *irdónis* ~ *Jurdónys* „kaimas“, *mañ-čišėnai* ~ *Mančiušėnai* „kaimas“, *sibūot* ~ *siūbūoti*, *silālis* ~ *siūlėlis*, *siñtinēi* ~ *siuntinėti*, *sivėjis* ~ *siuvėjas*, *šiñden* < *šiundien* (plg. Širvydo *Siuñ dienu* PS II 99,) < *šiandiena*, *šniřēlis* ~ *šniūrėlis*, *žirēt* ~ *žiūrėti*. Dar plg. § 63b (su nurodyta literatūra).

2. Balsio *e* paplatėjimas

§ 77. Tarmės *e* yra nevienodo platumo. Vienais atvejais jis yra siauresnis, kitais atvejais jis tariamas plačiau, su balsio *a* atspalviu, plg.:

1. *meti, meteĩ, melũ* ~ *mieliũ*, *sedēi* ~ *sēdėti*, *señiũ* ~ *seniũ*, *venĩem* ~ *vienĩem*; *kēli* ~ *kēlią*, *mēte* ~ *mētė*, *sēnem* ~ *sēniam*, *žēme* ~ *žēmė*, *žēmēm* ~ *žēmēm*, (jst.) *pēřt*, *vēřt, vēřt* ~ *vėžti*; *bėřžēlis*, *kēlminas* ~ *kelmėnas*, *meřki* ~ *meřkia*, *peřki* ~ *peřkia*, *vėidas, pėřkelĩ, vėĩt*;

2. *metũ* ~ *metũ*, *mēlēm* ~ *mielēm*, *sēdōm* ~ *sēdōm*, *sēnũ* ~ *senũ*, *vēnām* ~ *vienām*; *mēta* ~ *mēta*, *sēnu* ~ *sēnā*, *žēmas* ~ *žēmas*, *vēzdamas* ~ *vėsdamas*, *vēřk* ~ *vėžk*; *bėřžai* ~ *beržai*, *kēlmas* ~ *kėlmas*, *pėřka* ~ *peřka*, *pėřkraut* ~ *pėřkrauti*, (su) *vēltas* ~ (su) *vėltas*.

Pavyzdžiai rodo, kad *e* tariamas siauriau, jei jis eina prieš priešakinės eilės (ar supriešakėjusį) balsį arba minkštą priebalsį (1. atvejas), plačiau — jei prieš užpakalinės eilės balsį ar kietą priebalsį (2. atvejas). Vadinasi, balsį *e* veikia po jo

³⁸ Pažymėtinas tas faktas, kad K. Širvydas, daugiausia vadovaudamasis fonetiniu rašybos principu, po suminkštinto priebalsio ir *j* galūnę *-ai* daugiausia rašo *-(i)ei*, pvz.: *žodžiey* PS I 1₁₉, *seney* PS I 3₁₈, *kurtiniey* PS I 32₈, *numireliei* PS I 32₈, *placiey* PS I 42₃₀, *padeieiey* PS I 28₂₉, *kurstitoiey* PS I 28₃₀, *siunditoiey* PS I 29₁, *tureiey* PS I 25₅, *weiey* PS I 50₅, *žodžieys* PS I 18₁₇, *pacieys* PS I 18₁₈, *puntieys* PS I 39₁₁, *brungieys* PS I 45₁₅, (vns. naud.) *kuriey* PS I 14₂₈, *paciey* PS I 169₂, *bažnieiey* PS I 287₁₈, ir tik žymiai rečiau — *(i)ai*, pvz.: *ne priderunciay* PS I 43₇, *duřiay* PS I 247₇, *pinkiays* PS II 230₁₅, *weiays* PS I 280₈, *didžiays* PS I 301₇. Kitais atvejais po suminkštinto priebalsio ir *j* Širvydo dažniausiai rašo *-(i)a*, plg.: *waykščioia* PS I 32₇, *persekioia* PS II 140₁, *Kokia* PS II 140₈, (vns. viet.) *kuriami* PS I 4₂₈, *kokiamy* PS I 42₁₇, (vns. naud.) *ku nomažiasniam* PS II 182₂₁, *turinčiam* PS II 141₅, ir tik retai pasitaiko *e*, pvz.: *nužengėči* „nužengiantį“ PS II 70₂₅.

einantieji garsai (vyksta regresyvinė asimiliacija). Tačiau dėl to, kas *e* veikia, — balsis ar priebalsis, — ne visų nuomonė vienoda³⁹. Rapt tam tikri pavyzdžiai leidžia manyti, kad šiam balsiui įtakos gali turėti ir balsis, ir priebalsis, plg.: *bæ akies* ~ be akiės, *næartas* ~ neartas, *næ džeras* ~ ne džeras; *kæps* ~ kėps, *pæš* ~ pėš.

Balsio *e* platumas tarmėje dar priklauso ir nuo jo ilgumo. Trumpas *e* (*vejėlūkas* ~ vėjeliukas, *velnei* ~ velniai), atrodo, yra šiek tiek siauresnis, o ilgas *e* (*vejėlis* ~ vėjėlis, *vėlnis* ~ vėlnias) — platesnis; taip pat trumpas *æ* (*kæpū* ~ kepū, *kælmū* ~ kelmū) — siauresnis, ilgas *æ* (*kæpa* ~ kėpa, *kælmū* ~ kėlma) — platesnis.

Rytų aukštaičių tarmėse balsio *e* paplatėjimas tam tikrais atvejais yra gana senas reiškinys. Taip manyti leidžia šio balsio rašyba senuosiuose raštuose; plg. K. Širvydo: *daug giaro* PS I 222₂, *wisa giara* PS I 172₂₆, *Mialas* PS II 14₁₂, *miatu* „metų“ PS II 70₃₁, *sianu* „seną“ PS II 70₂₈, *šiasztu* „šeštą“ PS I 317₁₀, *uškialdamas* PS II 131₈⁴⁰.

Apie tarmėje suketėjusio priebalsio įtaką po jo einančiam balsiui *e* žr. §§ 84, 90.

3. Balsių sutraukimas ir praleidimas

(Kontrakcija ir elizija)

§ 78. a) Sudurtiniuose ir priešdėlietuose žodžiuose, sangražinėse formose ar iškritus iš žodžio vidurio priebalsiui, gali susidurti du balsiai. Šie du gretimų skiemenų balsiai tarmėje kartais sutraukiami į vieną balsį ar dvibalsį, pvz.:

(*a-e* > *o*, *e-ī* > *ē*) *pōžere* ~ požerė (< paežerė); *nēr(a)* (< ne-*ya*), *nebēr(a)* (< ne-be-*ya*);

(*a-i* > *ai*, *e-i* > *ei*) *atáima* (< atà-ima), *páima* (< pà-ima); *néima* (< nē-ima)⁴¹;

(*i-a* > *ie*) *apsiēve* ~ apsiėvė (< ap-si-avė), *apsevimas* ~ apsievimas (< ap-si-avimas) „apavas, avalynė“, *nusiēve* ~ nusieėvė (< nu-si-avė)⁴²;

(*ē-ji* > *ei*, *a-ji* > *ai*, *a-(v)i* > *ai*) *kalēimas* (< kalė-jimas); *klaīmas* (< klā-jimas > lk klojimas), *ačlaīmas* (< atšla-(v)imas).

b) Susidūrus dviem gretimų skiemenų balsiams (ar balsiui ir dvibalsiui), vienas tų balsių kartais gali būti praleistas, pvz.: *neparinētas* ~ neaparinėtos, *nep-laidži* ~ neaplėidžia, *nēpkiñte* ~ neąpkentė, *neteīs* ~ neateīs, *netlāida* ~ neatlėido,

³⁹ Plg. E. Grinaveckienė, Mituvos upyno tarmės fonetika, LKK, 1, 159 tt. (1957).

⁴⁰ Tačiau Širvydas *ia* (kartais net *ea*, pvz., *Peatras* PS II 186₁₁) vietoj *e* rašo griežtai neapibrėžtais atvejais ir nenuosekliai; dar plg.: *ziame* PS I 31₃, *nužiamintas* PS I 304₁₀, *atmiatis* PS II 67₁₉, *didiasnio* PS II 73₂₀, *giwianimu* PS II 76₄, *diagina* PS II 76₂₀, *piani* PS II 80₁₂, *žodialo* PS II 158₄, *miayty* „meilė“ PS II 170₃, 183₂₆, *prakiayktas* PS II 76₁₀, *piarplisziis* PS II 188₂₂, *niandri* „vns. įnag.“ PS II 199₂₀, *lampomis* PS I 227₂₉, *prirėnkamia* PS II 172₅ ir *gielazi* PS I 183₁₃, *ziemes* PS I 65₁₆, *didesne* PS I 57₂₅, *giwenimu* PS I 65₃, *degunty* PS I 20₂₅, *peni* PS II 80₁₄, *žodelo* PS I 37₁₀, *meyty* PS I 52₉, 58₃₀, 349₈, *kiekia* PS II 142₁₀, *perkalbet* PS II 16₄, *iž nendres* PS II 99₈, *semkite* PS I 214₁₃, *apdengiame* PS II 182₂₀. Ženkla *ia* „Punktuose sakymų“ daugiausia žymimas ilgasis (kirčiuotas) *e*. Be to, *ia* vietoj *e*, atrodo, dažniau pasitaiko antroje „Punktų“ dalyje.

⁴¹ Tarmėje dar ir greta būtojo kartinio laiko formų *atājemių* ~ atāemiau, *atājemių* ~ atāemei..., *pājeme* ~ pāēmė, *nējeme* ~ nēēmė dažnai yra vartojamos *atāimū*, *atāimū*..., *pāime*, *nēime*.

⁴² Pagal *nusiēve* tarmėje, greičiausiai, atsirado ir *nuīēve* ~ nuīevė „nuavė“.

nėtveže ~ *neatvežė*, *nesù* (< ne-esù), *neina* (< ne-eina), *nebeina* (< ne-be-eina), *nėje* (< ne-ėjo), *neusėje* ~ *neužsiėjo* „nesugyveno, pykosi“, *apsėit* ~ *apsieiti*, *apšaiūt* ~ *apsiaūti* (< ap-si-aūti), *nušaiūt* ~ *nusiaūti* (< nu-si-aūti).

c) Ne visada galima žinoti, ar balsiai sutraukti, ar balsis praleistas; dar plg.: *žvairakis* (< žvaira-akis), *babaūsis* (< boba-aūsis), *ñaũ* (< ne-jaũ), *ñaũgi* (< ne-jaũgi), *nepaina* (< ne-pa-eina), *pasilkē* (< pa-si-ilgti), *pasilsēi* (< pa-si-ilsėti > lk pasilsėti), *pasimē* (< pa-si-iñti). Vadinas, balsių sutraukimas ir praleidimas tam tikrais atvejais labai arti vienas su kitu siejasi⁴³.

4. Balsių iškritimas

(Sinkopė)

§ 79. a) Tarmėje daugiausia pasitaiko trumpojo nekirčiuoto *i* iš žodžio vidurio iškritimo atvejų, pvz.:

1. Kaip ir lk, iš žodžių: *kėlnes* ~ *kėlnės* (< kelinės), *vėlnis* ~ *vėlnias* (plg.: *welinas* PS I 14₃, *welinas* PS II 47₁₃, *wėlino* DK 13₂₁, 14₁₁ ir *welno* KA 13₃₂, *wélno* KA 14₁₂).

2. Iš žodžių: *dešnē*, *dešnīs* ~ *dešnys* (plg. lk: *dešinē*, *dešinys*), *šilmà* (plg. lk *šilimà*), *šulnis* ~ *šulnys* (plg. lk *šulinys*), *amēka*, *amēkōnas* (plg. lk: *Amērika*, *amerikōnas*).

3. Iš skaitvardžių: *venuōlka* ~ *vienuōlka*, *venuōlktas* ~ *vienuōlktas*, *dvīlka* ~ *dvylka*, *dvīlktas* ~ *dvylktas*... *deviñōlka* ~ *devyniōlka*, *deviñōlktas* ~ *devyniōlktas* (plg.: *Dwilika* PS I 104₁₇, *septiniolika* PS I 226₁₄ ir *dwilka* KA 24_{3,15}; lk: *vienioliika*, *vienioliiktas*...).

4. Iš priesagos -*inykas*, -*ē* (=lk -*ininkas*, -*ē*), pvz.: *lūdņikas* ~ *liūdnykas* (< liūdinykas), *māņņikas* ~ *mātnykas* (< mātinykas), *gīņņikas* ~ *girnnykas* (< gīrinykas), *mēsņņikas* ~ *mēsnykas* (< mēsinykas), *ležūvņikas* ~ *liežuvnykas* (< liežuvinykas). Kartais minėti žodžiai pasakomi ir su *i*, pvz., *lūdinikas* ~ *liūdinykas*. Priesagoje -*inykas* *i* išlieka, jei, jam iškritus, atsirastų daugiau kaip dviejų priebalsių grupė, pvz.: *kaļņņikas* ~ *kaļtinykas*, *rāļņņikas* ~ *rāļtinykas*, *kumpiņņikas* ~ *kampinykas*, *daļņņikas* ~ *daļžinykas*, nors pasakoma ir *sekūñņikas* ~ *sekūndnykas* (greta *sekūñdinikas*), *vāluñņikas* ~ *vālandnykas* (greta *vāluñdinikas*) „valandų rodiklis“. Tarmėje taip pat nepastebėta šio *i* nykimo po priebalsių *m*, *n* ir *g*, *k*, plg.: *nuōminikas* ~ *nuōminykas*, *dainiņņikas* ~ *daininykas* (dėl *malūņikas* ~ *malūnykas* žr. § 102), *valāķņikas* ~ *valāķinykas*.

Balsio *i* iš priesagos -*inykas* nykimo senumą rodo kai kurie vietų vardai, pvz.: *mūšņņikaļ* ~ *Mūsnykai* (< *Mūsinīkai) „lk Mūsnykai“, *ūpnikaļ* ~ *Ūpnikai* (< *Ūpinīkai) „lk Ūpnikai“, *ulīčņikaļ* ~ *Ulīčnykai* (< *Ulīcinīkai) „Pabaisko apyl. kaimas“, *pasadņņikaļ* ~ *Pasodnīkai* (< *Pasodinīkai) „Gelvonų apyl. kaimas“, o taip pat senieji raštai, plg.: *priēsņņiko* KA 53₃, *liežuwnikay* PS I 82₁₁

⁴³ Panašiai yra ir kitose tarmėse (plg. E. Grinaveckienė, min. veik., 163). Dėl to neatsitiktinai, atrodo, tie patys pavyzdžiai vienu kalbininkų kartais nurodomi kaip balsių sutraukimo atvejai, kitų — kaip balsių praleidimo (plg.: Endzelynas, GF, § 34; Ot-
rębski, GrJL, 1, § 360).

(greta: priešziniko DK 53₂, priešinikas PS I 5₃₁, priešinikay PS I 14₄, priešinikus PS II 222₃₀).

5. Iš sangražos dalelytės -si-, pvz.: *nezduoda* < ne-si-dúoda, *nušnėš* < nu-si-nėš, *pastrauk* < pa-si-trauk.

b) Kitų balsių iš žodžio vidurio išnykimas — gana retas reiškiny, pasitaiko tik viename kitame žodyje, pvz.: *kėtres* < kėturios, *kėtris* < kėturis, kėturias, *kėtreždešims* < kėturiasdešims (bet: *keturi*, *keturū* ~ *keturiū*, *keturiem*...).

5. Balsių nukritimas, išspraudimas ir pridėjimas

§ 80. Balsių nukritimo, išspraudimo ir pridėjimo atvejai tarmėje yra reti, daugiausia pasitaiko nelietuviškos kilmės žodžiuose.

a) Nukritimas: *šaikvōi* ~ šeikvoti, „išeikvoti“, *kařdijōnas* „akordeonas“, *lėkšřrika*, *liėkšřrika* „elektra“, *lemenōris* ~ lementōrius „elementorius“, *nā-lizas* „analizė“, *raštuōi* „areštuoti“, *raštōntas* „areštantas“, *rāpnikas* (|| *arāpnikas*) „bizūnas“, *tōmine* ~ tōminė „atominė“, *tamabīlis* „automobilis“.

b) Išspraudimas: *šřretas* || *šřratas* || *šāratas* „šratas“, *gimināzije* „gimnazija“, *gimināštika* „gimnastika“, *pāletas* „paltas“.

c) Pridėjimas: *uzbōnas* (plg. brus. збан) „ąsotis“.

Konsonantizmas

I. Kilmė ir tarimas

1. Priebalsiai

b, d, g, k, m, p, r, s, š, t, v, z, ž

§ 81. Tarmės priebalsių *b, d, g, k, m, p, r, s, š, t, v, z, ž* kilmė yra ta pati (ir tarimas toks pat, žr. § 14), kaip ir juos atitinkančių lk priebalsių, pvz.: *burnà*, *dúodu*, *gālas*, *kōtas*, *mārgas*, *putà*, *rōges* ~ *rōgės*, *sāmanas* ~ *sāmanos*, *šāltas*, *tuřtas*, *vākaras*, *zūliñi*, *žāgaras*.

j

§ 82. a) Tarmės *j* kilmė yra ta pati (ir tarimas toks pat, žr. § 14), kaip ir lk, pvz.: *jāunas*, *jāura*, *jūodas*.

b) Tarmėje *j* yra išnykęs:

1. Kaip ir lk, tarp priebalsių ir priešakinės eilės balsių, pvz.: (esam. I vns. II asm.) *glauđi*, *keli*, *šufñi* ~ siuntì, *veřki*, (būt. k. I vns. II asm.) *glauđei*, *šufñei* ~ siuntei, *veřkei*, (dgs. vard.) *šlapì*, *žalì*, (naud.) *šlapiem*, *žaliem*.

2. Iš senųjų samplaikų: *gj*, *kj*, *lj*, *mj*, *nj*, *rj*, *sj*, *šj*, *vj*, *zj*, *žj*, ėjusių prieš užpakalinės eilės balsius. Iškrisdamas iš šių samplaikų, *j* paliko suminkštintą prieš jį buvusį priebalsį (t. y. pirmąjį samplaikos sandą), pvz.: *rugū* ~ *rugiū*, *lakū* ~ *lekiū*, *žalė* ~ *žalià*, *ramāū* ~ *ramiaū*, *gañāū* ~ *ganiaū*, *sunareĩ* ~ *sąnariai*, *šaiūras* ~ *siaūras*, *šāudas* ~ *šiaudas*, *davāū* ~ *daviaū*, *zurfāū* ~ *zurziaū*, *ōže* ~ *óžio*.

3. Iš vns. vietininko kirčiuotų galūnių *-ėj(e)*, *-yj(e)*, pvz.: *dabė̃*, *ževė̃*, *žalė̃* (|| *dabė̃i*, *ževė̃i*, *žalė̃i*) < duobėjė, žievėjė, žolėjė; *akī̃* < akyjė, *ausī̃* < ausyjė, *pirītī̃* < pirtyjė, *širdī̃* < širdyjė⁴⁴.

c) Kaip ir daugelyje tarmių, rapt žodžio kamienė yra išlikę lūpinių priebalsių *b*, *p* samplaikos su *j* prieš užpakalinės eilės balsius, pvz.: *bjaurūs* ~ biaurūs, *(su)bjaura* ~ (su)biūro, *pjaui* ~ piąuti, *pjausti* ~ piąustyti, *pjevėjis* ~ piovėjas, *pjudi* ~ piudyti, *rugėpjute* ~ rugiapiūtė, *špjai* ~ spiąuti, *špjaudalis* ~ spiaudalius, *špjove* ~ spiovė. Žodžio gale *j* po *b*, *p* yra išnykęs (prieš tai šiuos priebalsius suminkštines), pvz.: *drebiu* ~ drebiū, *drėbiau* ~ drėbiaū, *lāpu* ~ lāpiū, *verpiu* ~ verpiū, *verpau* ~ verpiaū.

Prieš priešakinį balsį *j* po *b* yra tariamas tiksliai prieviksmyje *labjīn* ~ labjyn (greičiausiai, pagal *labjaū* ~ labiaū).

d) Dantinių priebalsių *d*, *t* su *j* samplaikos, ėjusios prieš užpakalinės eilės balsius, tarmėje (kaip ir lk) išnyko, virsdamos *dž*, *č* afrikatomis⁴⁵, pvz.: *gaidžei* ~ gaidžiaī, *gaidže* ~ gaīdžio, *gaīdžiū* ~ gaīdžiui, *gaīdžū* ~ gaīdžiū; *šveči* ~ svečiaī, *šveče* ~ svėčio, *švečiū* ~ svėčiui, *šveču* ~ svečiū, *verčiu* ~ verčiū, *verčiau* ~ verčiaū, *veči* ~ večia.

l

§ 83. Tarmės *l* yra tos pačios kilmės, kaip ir lk, pvz.: *laibas*, *lāpe* ~ lāpė, *lāšas*, *lūbas* ~ lūbos, *lūpa* ~ lūpa, *lieptas*, *ligà*, *likī*.

§ 84. a) Tarmėje kietasis *l* (kuris tariamas šiek tiek kiekiau kaip lk) yra ne tik prieš užpakalinės eilės balsius, bet ir prieš *e* (taip pat prieš *e*, einantį pirmuoju dvigarsio sandu), *ė*. Balsiai *e*, *ė* po sukietėjusio *l* tarmėje virto *a*, *e*, pvz.: *lādas* ~ lēdas, *lāki* ~ lēkia, *vēlanas* ~ vēlenas, *žalāla* ~ žolėlė; *lāiši* ~ lēisti, *laidīmas* ~ leidīmas, *didelāi* ~ didelėi „didelei“, *lik šelai* ~ lig šiolėi „ligi šiōlei“; *gulēi* ~ gulėti, *išžblēsa* ~ išblēso, *tilēi* ~ tylėti, *vēlēna* ~ velēna, *žalē* ~ žolė.

Priebalsis *l* tarmėje dar yra kietai tariamas žodžiuose: *gēlbaī* ~ gēlbėti, *kalbēi* ~ kalbėti, *silsēi* ~ silsėti „ilsėtis“. Kituose žodžiuose tokiais atvejais, t.y. neidamas tiesiogiai prieš *e*, *ė*, *l* dėl asimiliacijos tariamas minkštai, pvz.: *kīlpēla* ~ kilpėlė, *pīlnēi* ~ pilnėti (dar plg. § 89d).

b) Rapt priebalsis *l*, eidamas prieš *e*, *ė*, yra nesukietėjęs šiais atvejais:

1. Garsažodžiuose (ištiktukuose, iš jų padarytuose veiksmazodžiuose ir kituose žodžiuose), pvz.: *klēpī*, *klēpsi*, *klēptelaje* ~ klēptelėjo, *klebetūōi*, *lēpī*, *lēpsi*, *lēpterei* ~ lēpterėti, *lepšī* ~ lepšys „lepšis“, *plēkšī*, *plēškēi*, *plēpēi*, *plēpis* ~ plepys, *plēpūs*, *plēpī*, *plēpi* ~ pleřpia, *šlēpī*, *šlēpēi*.

⁴⁴ Dar yra manoma, kad tarmėse vns. vietininko formos *akj̃*, *ausj̃*... galėjo atsirasti iš formų *akij̃*, *ausij̃*, kurių *j* su *i* (trumpuoju) asimiliavosi į ilgąjį *i* (= y). Plg. J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos *i*- kamieno daiktavardžių vienaskaitos įnagininko ir vietininko formų kilmės klausimu, UMD, 26, 66–67 (1958).

⁴⁵ Iš senuosiuose metraščiuose ir kituose dokumentuose (rašytuose svetimomis kalbomis) randamų lietuviškų vietovardžių spėjama, kad **dj̃*, **tj̃* > *dž*, *č* apie XIV a. pabaigą ar XV a. pradžią. Tas virtimas, greičiausiai, įvykęs ne visose lietuvių tarmėse vienu metu. Atrodo, šiek tiek anksčiau jis prasidėjo pietų-rytų Lietuvoje ir vėliau – šiaurinėje vakarinėje Lietuvos dalyje.

2. Prieš tarmės *e*, atsiradusį iš nekirčiuoto dvibalsio *ie*, pvz.: *lemuõ* ~ liemuõ, *letaũs* ~ lietaũs, *ležũvis* ~ liežũvis (dar plg. § 29).

3. Žodžiuose, į tarmę patekusiųose neseniai, kai *l* kietinimo procesas jau buvo pasibaigęs. Daugiausia tai nelietuviškos kilmės žodžiai, pvz.: *kalõdas* ~ kalẽdos, *kaledõĩ* ~ kalẽdõti, *kalendõris* ~ kalendõrius, *klebõnas* ~ klebõnas, *leĩtas* ~ leĩtas⁴⁶, „lẽtas“, *klẽika* „narvas“, *blẽta* || *blẽka* „skarda“, *sklẽpas* „rũsys“.

Minkštas *l* tariamas ir žodžiuose *glẽiza* „praskydusi žemė, purvas; skysta, lipni košė“, *klẽvas*, *leĩda*, *žalẽsiĩ* ~ žalẽsiai, kurie, atrodo, gali būti ir seni tarmės žodžiai.

§ 85. Priebalsio *l* prieš *e*, *ẽ* kietinimas, būdingas ir kitoms aukštaičių tarmėms⁴⁷, yra gana senas reiškinys. Apytikriai nustatyti *l* kietėjimo pradžią padeda kita ne mažiau svarbi rytų aukštaičių (ir dzūkų) tarmių fonetikos ypatybė, t. y. senojo dvigarsio *en* virtimas *in*.

Kaip žinome, senasis dvigarsis *en* rytų aukštaičių tarmėse yra išvirtęs *in* arba *en* (pereinamoji pakopa iš *en* į *in*); plg. žodžio *šveĩte* šiose tarmėse tarimą: *šviĩte* (Gelvonai), *šviĩte*. (Svėdasai, Obeliai), *šveĩte* (Panevėžys, Pakruojis). Po priebalsio *l* senasis *en* tose pačiose tarmėse sulaukė dar įvairesnio likimo. Čia jo vietoje dabar yra atsiradę dar daugiau naujų dvigarsių: *in*, *in*, *en*, *un*⁴⁸. Toks nevienodas dvigarsio *en* po *l* likimas priklausė nuo to, kas pirmiau – priebalsio *l* kietėjimas ar dvigarsio *en* virtimas *in* – šiose tarmėse prasidėjo.

Tose tarmėse, kur pirma *en* > *in*, ten *l*, atsidūręs prieš *i*, vėliau suketėti jau negalėjo. Dėl to čia dabar ir tariama *linta* ~ lenta, *lingvas* ~ lengvas. Toks tarimas būdingas visiems rytiniams aukštaičiams, gyvenantiems į rytus maždaug nuo linijos Parovėja – Biržai – Vabalniškas – Subačius – Troškūnai – Kavarskas – Vidiškiai – Širvintos – Kaimynai⁴⁹. Vadinas, į šį plotą įeina didžiausioji dalis puntininkų (tarp jų visi rytiniai dzūkai). Šiuos aukštaičius pagal *lenta* > *lint(a)* galėtume vadinti lintiniškais.

Kitaip atsitiko ten, kur anksčiau buvo suketintas *l*. Po suketėjusio *l* pirmasis dvigarsio *en* sandas virto *a* (taip, kaip *e* po *l* virto *a* ir kitais atvejais, pvz.: *lesa* > *lasa*, *leisti* > *laisti*). Taigi *lenta*, *lengvas* čia virto *lanta*, *langvas*⁵⁰. Vėliau, prasi-dėjus senojo dvigarsio *an* virtimui dvigarsiu *un*, kartu su juo išvirto ir savo tarimu nesiskiriantis *an* < *en*. Dėl to kai kuriose rytų aukštaičių tarmėse iš *lanta*, *langvas* (< *lenta*, *lengvas*) atsirado *lunt(a)*, *lungvas* (kaip ir *runk(a)* < *ranka*). Taip dabar tariama siaurame puntininkų ruože, esančiame į vakarus nuo minėtos vakarinės lintininkų ribos. Svarbesnės šio ploto vietovės yra Smilgiai (Biržų raj.), Krinčinas, Vabalniškas, Kašakiškis, Raguvà, Siesikai, Ukmergė, Pabaiškas, Gėlvonai,

⁴⁶ Dėl šio žodžio kilmės plg. Būga, RR, 2, 105.

⁴⁷ Priebalsio *l* prieš *e*, *ẽ* neketina tik vakarų aukštaičiai, o visos kitos aukštaičių tarmės (dzūkai, rytų ir vidurio aukštaičiai) šiuo atveju jį taria kietai.

⁴⁸ Panašiai turėjo atsitikti ir su senuoju dvigarsiu *em*, ėjusi po *l*, plg. K. Širvydo: *nelymĩby* PS I 114, *nelymĩ* PS I 125. Tačiau dabar su šiuo *em*, ėjusi minėtoje pozicijoje, ne visose tarmėse yra išlikę pavyzdžių.

⁴⁹ Nurodant su *l* kietinimu susijusias ribas, daugiausia remtasi surinktąja lietuvių kalbos atlaso medžiaga.

⁵⁰ Taip (su dvigarsiu *an*) šiuos žodžius dabar taria vidurio aukštaičiai, vakariniai dzūkai ir Zietelos tarmė, kur priebalsis *l* prieš *e*, *ẽ* yra kietinamas, o senieji *an*, *en* neverčiami *un*, *in*.

Čiobiškis, Mūsninkai, Kernavė. Taip pat *lunta* sako ir pietiniai pantininkai (Truskavės, Ramygalos, Krekenavės apylinkės). Visus šiuos aukštaičius, tariančius *lunt(a)*, galime pavadinti luntiniškais⁵¹. Į jų plotą, kaip jau matėme iš aukščiau suminėty vietų vardų, taip pat įeina ir visa rapt.

Dvigarsis *an*, virsdamas *un*, turėjo dar pereinamąjį laipsnį — dvigarsį *on* (pirmasis sandas — siauras trumpas *o*). Šią stadiją iki šių dienų išlaikė dalis rytų aukštaičių tarmių. Tokiu būdu iš *lanta* (< *lenta*) atsirado ir dabartinė šių tarmių forma *lont(a)* (kaip *lontk(a)s* < *lankas*). Taip tariantieji rytų aukštaičiai, kuriuos galima pavadinti lontiniškais, gyvena visame pontininkų plote ir šiaurinėje pantininkų dalyje.

Kaip minėta, kai kur senojo *en*,ėjusio po *l*, vietoje dar pasitaiko ir dvigarsis *un*. Šio dvigarsio kilmė, atrodo, ne tokia aiški. Atsirasti jis tiesiog iš *in* (< *en*) negalėjo, nes priebalsis *i* prieš *in* vėliau nebūtų suketėjęs. Tai rodo ir žodžiai *lindo*, *linguoti*, *linksmas*, kurių *l* prieš *in* visose rytų aukštaičių tarmėse tariamas minkštai. Dėl to ir kai kurių kalbininkų teigimas, kad tose tarmėse, kur tariama *lunta*, pirmą *en* > *in*, o paskui suketėjo *l*, atrodo, ne visiškai teisingas ir, be to, nesuprantamas. Tačiau *lunta* negalėjo atsirasti ir iš *lanta* ar *lunta*, nes tokio vartimo pavyzdžių taip pat neturime. Vadinasi, šis *un* vietoj senojo *en* turėjo atsirasti kitu keliu.

Galimas daiktas, kad kai kuriose aukštaičių tarmėse prieš *l* kietėjimo pradžia dvigarsio *en* pirmasis sandas jau buvo susiaurėjęs, t. y. *en* > *en̥*. Pavyzdžiui, žodžiai *šventė*, *žengti* tuo metu čia buvo tariami *šven̥tė*, *žen̥gti*. Užėjus *l* prieš *e*, *ē* kietinimo bangai, *lenta* (< *lenta*), *lengvas* (< *lengvas*) čia imta tarti *lenta* (*lenta*), *lengvas* (*lengvas*). Tačiau šiose tarmėse *en̥* toliau virto *in*, t. y. *šventė*, *žen̥gti* > *švintė*, *žingtī*. Po kietojo *l* suužpakalėjęs pirmasis sandas *ē* (= *ē*) šio tolesnio proceso (*en̥* vartimo *in*) metu taip pat turėjo pavirsti užpakaliniu *i* (= *bi*).

Bet jei formų *linta*, *lunta* ir *lonta* vartojimo izoglosos daugiau ar mažiau yra aiškos, tai šiuo metu ploto, kuriame yra sakoma *lunta*, griežtai apibrėžti negalime. Turimoji tarmių medžiaga rodo, kad dabar *lunta* dažniausiai pasitaiko tiksliai šalia kitų formų: greta *linta* (pvz., apie Dieveniškės, Adutiškį ir kitur), *lunta* (pvz., rapt plote apie Mūsninkus, Čiobiškį, Pabaiską ir kitur). Galimas daiktas, seniau *luntas* vartojimo izoglosa buvo ir aiškesnė, bet vėliau šią formą išstūmė jau minėtos *linta* ir *lunta*. Pavyzdžiui, K. Širvydo daugiausia yra rašoma: *nenusilynkis* PS I 10₁₇, *lynktumes* PS I 6₁₀, *ne nusilynkiau* PS I 24₂₄, *aplinkis* PS I 84₃, *pralynkia* PS I 138₁₃, *nulink* PS I 218₁₅, *pralynktas* PS I 327₁₄, *nusilynkia* PS II 12₂₄, *nusilynkimo* PS II 90₁₄, *pralynkt* PS II 92₅, *lyngwa* PS I 51₃₀, *lyngways* PS I 52₂₈, *lingwu* PS I 243₉, *lyngwesniu* PS I 277₂₃, *lyngwa* PS II 36₁, *lynciugas* PS I 38₂₀, *lynciugays* PS I 39₁₀, 127₂₉, *lynciugais* PS II 70₂₁. Tiksliai gana retai pasitaiko: *pralinkia* PS I 185₃₁, *lynciugu* PS I 38₁₀, *linčiugays* PS I 161₁₆, *linčiugay* PS II 160₅, *slanksti* PS II 179₁₅, *prylankt* PS II 171₁₉, *pasilankie* PS II 183₁₆.

⁵¹ Galima pridurti, kad ir luntininkai vietoj senojo *en*,ėjusio po *l*, kartais pasako *in*. Pvz., jų plote šiaurinėje dalyje (nuo Latvijos sienos beveik iki Ukmergės) dažniausiai yra sakoma *liñkti* ~ *leñkti*. Tačiau dėl tokio šio veiksmazodžio tarimo čia gali būti kaltas ir kitas veiksmazodis — *liñkti*. Panašus šių veiksmazodžių maišymas pasitaiko ir rapt, tiksliai čia pagal *luñkti* < *leñkti* ir vietoj *liñkti* pasakoma *luñkti* (plg.: *prikróve vežimu* — *nét ašis luñksta* „prikrovė vežimą — net ašys linksta“).

lunciugays PS I 374₁₉. Į pastarąsias Širvydo raštų formas, atrodo, galima žiūrėti arba kaip į spaudos klaidas, arba kaip į patekusias iš kitų tarmių.

Tačiau dabar, kaip jau sakytą, *linta* daugiausia pasitaiko tikrai kaip gretiminė forma ir, be to, dažniau tose vietose, kur lentininkai ribojasi su luntininkais ar vakariniais dzūkais. Tai verčia manyti, kad ši forma (bent kai kur) gali būti ir kitokios kilmės negu aukščiau nurodėme. Pavyzdžiui, minėtų tarmių paribiais *linta* galėjo atsirasti vėlesniais laikais kontaminacijos keliu iš formų *lunta* ar *lanta* ir *linta* (pirmųjų formų suketėjęs *l* + paskutiniosios formos dvigarsis *in*).

Trumpai peržvelgę *l* tarimą prieš senąją dvigarsį *en*, grįžkime prie *l* kietėjimo senumo klausimo.

Iš tikrinių lietuviškų vardų, patekusių į kitomis kalbomis rašytus senuosius dokumentus, matome, jog mišrieji dvigarsiai *am*, *an*, *em*, *en* jau apie XIV a. vidurį kai kuriose rytinėse tarmėse buvo išvirtę *um*, *un*, *im*, *in*. Pati šio vartimo pradžia, greičiausiai, siekia dar senesnius laikus. Be to, tiek minėtų dvigarsių virtimas, tiek priebalsio *l* kietėjimas, spėjama, prasidėjo rytuose ir vėliau plitę į vakarus. O kadangi pačios rytinės lietuvių tarmės vietoj *lenta* dabar taria *linta*, tai priebalsis *l* turėjo būti pradėtas kietinti šiek tiek vėliau negu dvigarsiai *am*, *an*, *em*, *en* > *um*, *un*, *im*, *in*. Tačiau tarp šių dviejų reiškinų pradžios ilgas laiko tarpas negalėjo praėti, nes kitas aukštaičių tarmes, būtent luntininkus ir lontininkus, jau pirma pasiekė *l* kietinimo banga ir tik vėliau tose tarmėse prasidėjo minėtų mišriųjų dvigarsių virtimas.

Tačiau taip buvo šaknyje, o žodžio gale galėjo būti ir kitaip. Pavyzdžiui, vietoj senojo vienaskaitos galininko **saulen* (> *lk saulę*) lauktume: lentininkų plose *sauli* (dėl *n* nukritimo žr. § 86), luntininkų — *saulu* ir lontininkų — *saulo*. Bet iš tikrųjų ne visada taip yra. Lentininkai ir šiauriniai luntininkai, gyvenantieji puntininkų plote nuo Latvijos sienos maždaug iki Ukmergės, dabar daugiausia sako *saulbi*, o lontininkai ir luntininkai, gyvenantieji pantininkų plote, — *saulę*. Likusioje luntininkų pietinėje dalyje, kurią beveik visą užima rapt, vns. galininkas yra *saulu*.

Pažiūrėkime, kaip greta *linta* ir *lunta* galėjo atsirasti *saulbi*, o greta *lonta* ir *lunta* — *saulę*. Fonetiškai šios formos galėtų būti išriedėjusios taip. Senasis galininkas **saulen* rytų aukštaičių tarmėse turėjo praeiti stadiją **saulen*. Šią stadiją užklupo *l* kietinimo banga, ir *saulen* > *saulen*. Pastaroji forma vienoje minėtų aukštaičių dalyje (luntininkuose ir dalyje luntininkų) toliau virto **saulbin* > *saulbi*, o kitoje dalyje (lontininkuose ir dalyje luntininkų) daugiau nekito ir, nukritus vėliau iš žodžio galo *n*, čia atsirado *saulę*. Bet taip atsitikti galėjo tikrai:

1) jei žodžio galas ilgiau negu šaknis išlaikė *an*, *en* vartimo dvigarsiais *un*, *in* pirmąją stadiją — dvigarsius *on*, *en*, arba

2) jei žodžio galo *an*, *en* virtimas dvigarsiais *un*, *in* (taip pat per pereinamąjį laipsnį *on*, *en*) prasidėjo šiek tiek vėliau už tų pačių šaknies dvigarsių vartimą.

Vienaip ar kitaip žodžio galo *an*, *en* pati vartimo proceso pradžia taip pat turėtų būti senesnė už *l* kietinimo pradžią. Tačiau iš rytų į vakarus šaknies ir žodžio galo *an*, *en* vartimo bangos turėjo slinkti ne vienodu greitumu. Pastaroji banga, arba, teisingiau, žodžio galo dvigarsių *an*, *en* vartimo pirmoji stadija (> *on*, *en*), ėjo žymiai sparčiau, aplenkė šaknies *an*, *en* kitimą ir luntininkus bei lontininkus

pasiekė dar prieš *l* sukietėjimą. Rapt žodžio galo, kaip ir šaknies, *an*, *en* > *un*, *in* jau po *l* (prieš *e*) sukietėjimo. Ši šaknies ir žodžio galo dvigarsių *an*, *en* kitimo ir *l* kietėjimo tarpusavio ryšį aiškiau galėtume pavaizduoti lentelėje (žr. 1 lentelę).

1 lentelė

Senojo šaknies ir žodžio galo (vienaskaitos galininko) *en* kitimo
ir *l* kietėjimo rytų aukštaičių tarmėse santykis

pradinė forma		en >		l kietinimo banga		an, en >			tarmės pava- dinimas pa- gal žodžio lenta tarimą
šaknies	galūnės	šaknies	galūnės			šaknies	galūnės		
lenta	*saulen	lenta	*saulen	lenta	*saulen	lenta	*saulbin	saulbi	lintiniškai
		lenta	*saulen	lanta	*saulen	lunta	*saulbin	saulbi	luntiniškai
			*saulen		*saulan		*saulen	saulė	
		lenta	*saulen	lanta	*saulen	lonta	*saulen	saulė	lontiniškai

Tiesa, be aukščiau minėtų vns. galininko formų, tose pačiose tarmėse kartais dar pasitaiko ir kitos formos, pvz., lintininkų plote: *sauli* (Dieveniškės, kai kurios Molėtų rajono apylinkės ir kitur), *saulu* (Šašuoliai, Lyduokiai, kai kurios Anykščių rajono apylinkės ir kitur). Pastarosios formos kai kur gali būti taip pat senos, išriedėjusios tiesiog iš **saulen*. Bet negalima užmiršti ir to fakto, kad žodžio galas yra žymiai nepastovesnis už šaknį, kad jis vienu ar kitu būdu greičiau gali patirti ir kitų formų įtaką. Pavyzdžiui, rytų aukštaičių tarmėse *ė*-kamienių žodžių, turėjusių senąjį garsų junginį *-lė*, daugelio linksnių galūnės po *l* sukietėjimo visiškai sutapo su *o*-kamienių žodžių galūnėmis. Plg. Debeikių tarmės žodžių *ranka* ir *saulė* linksniavimą:

Vienaskaita

V.	<i>ruņka</i> ,	<i>sāula</i> .
K.	<i>ruņka.s</i> ,	<i>sāula.s</i>
N.	<i>ruņkai</i> ,	<i>sāulai</i>
G.	<i>ruņku.</i> ,	<i>sāulbi.</i> , <i>sāulu</i> .
I.	<i>ruņku</i> ,	<i>sāulu</i>
Vt.	<i>ruņka.j</i> ,	<i>sāula.j</i> (ir <i>ža.lōj</i>
	<i>runkōj</i> ,	greta <i>ža.lēj</i> „žolėje“) <i>runkōs</i> ,
II.	<i>ruņka.n</i> ,	<i>sāula.n</i> (<i>ža.lōn</i>
	<i>runkōn</i> ,	greta <i>ža.lēn</i> „žolėn“) <i>runkōs</i> ,

Daugiskaita

<i>ruņka.s</i> ,	<i>sāula.s</i>
<i>ruņku.</i> ,	<i>sāulu</i> .
<i>ruņka.m</i> ,	<i>sāula.m</i>
<i>ruņkas</i> ,	<i>sāulas</i>
<i>ruņka.m</i> ,	<i>sāula.m</i> (<i>ža.lōm</i> greta
	<i>ža.lēm</i> „žolėmis“)
<i>ruņka.s</i> ,	(<i>ža.lōs</i> , <i>ža.lēs</i>
<i>runkōs</i> ,	„žolėse“)
<i>ruņka.s</i> ,	(<i>ža.lōs</i> , <i>ža.lēs</i>
<i>runkōs</i> ,	„žolėsna“) ⁵²

⁵² Plg. O. Sedelskytė, Debeikių tarmės daiktavardžių linksniavimas, MADA, 1 (4), 200 tt. (1958).

Suprantama, kad minėtos *ē*-kamienių žodžių grupės galūnėms taip sumišus su *o*-kamienių galūnėmis, ir vns. galininko gretiminė forma *sāulu*. Čia gali būti naujesnė, atsiradusi pagal *ruīku*.⁵³ Tas pat pasakytina ir apie kitų linksnių (pvz., vns. įnag.) formas, turėjusias žodžio gale garsų junginį **-len*. Be to, šios rūšies formoms tam tikrą įtaką galėjo daryti ir kitos to paties kamieno formos.

Pvz., rapt vietoj senojo vietininko **stalēn*, **šilēn* dabar daugiausia yra vartojamas *stalī*, *šilī*. Tokią vietininko formą turi ir daugelis kitų rytų aukštaičių tarmių, plg.: *atōlī*, *kubilī*, *stalī* (Debeikiai, Svėdasai). Galima manyti, kad čia tvirtapradis *-en* > *-in* dar prieš *l* sukietėjimą. Tačiau turime ir šiai nuomonei nepritariančių faktų. Pirma, vėlyvesnį šio *-ēn* vartimą kitu dvigarsiu rodo Širvydo vns. vietininkas *đerkoły* PS I 113₉, *gały* PS I 222₂₀, *meszły* PS I 242₇, *mokśły* PS I 255₁₇, 287₁₂, o taip pat dabartinės kai kurių tarmių šio linksnio formos: *galbī*, *katilbī*, *kubilbī*, *šilbī* (Obeliai), *galū*, *šilū* (Miežiškiai). Tarmėse, kuriose dabar dažniausiai sakoma *šilī*, taip pat dar pasitaiko ir kitos formos, pvz., *šilbī* (Čiobiškis). Be to, šiose tarmėse dažnai vartojama suprielinksnejusi forma *galū*, *galū* (rapt), *galū* (Svėdasai⁵⁴), kilusi iš **galēn*. Antra, vns. įnagininko tvirtapradžio *-ēn* likimas po *l* taip pat nerodo senesnės virtimo pradžios už tvirtagalio *-en* virtimo pradžią; plg. vns. įnag. formas: *wetikłi* PS I 82₂₉, *pauksztelę* PS I 85₂₇; *sāulbī*, *skarelbī* (Linkmenys, Obeliai), *pelū* ~ *pelē*, *sāulū* ~ *sāule* (Miežiškiai, Raguva)⁵⁵. Tai verčia manyti, kad vns. vietininkas *stalī*, *šilī* dabar daug kur yra naujesnis. Vietoje kietojo minkštas *l* čia galėjo atsirasti pagal žymiai dažnesnes to paties kamieno vns. vietininko formas, turinčias minkštąjį kamiengalio priebalsį, pvz.: *miški* ~ miške (< **miškēn*), *nami* ~ name, *sodi* ~ sode, *stogi* ~ stoge. Be to, tose tarmėse, kur **šilēn* > *šilū*, atsirado dvi to paties kamieno vns. vietininko galūnės: *-u* ir *-i*. Suprantama, jog rečiau pasitaikanti galūnė *-u* galėjo būti išstumta.

Rapt ir kai kuriose kitose rytinėse tarmėse panašios kilmės galėtų būti ir būtojo kartinio laiko dalyvių formos *acigūlis* ~ atsigūlęs, *acigūli* ~ atsigūlė, *pakēlis* ~ pakėlęs, *pakēli* ~ pakėlė, *sušālis* ~ sušālęs, *sušāli* ~ sušalė. Šios formos, vartojamos (rapt ir senosios kartos atstovų) greta *acigūlbis* (*acigūlas*), *acigūlbī* (*acigūla*), *pakēlbis*, *pakēlbī*, *sušālbis*, *sušālbī*, galėjo atsirasti pagal tokius dalyvius kaip *būvis* ~ būvęs, *būvi* ~ būvė, *mātis* ~ mātęs, *māti* ~ mātė, *vėžis* ~ vėžęs, *vėži* ~ vėžė. Tam tikrą įtaką gali daryti ir lk formų *atsigūlęs*, *atsigūlė*... minkštasis *l*.

Matome, kad žodžio galo junginio **-len* likimo klausimas kur kas painesnis, negu šaknies. Deja, ir medžiagos šiuo klausimu iš įvairių tarmių palyginti turime dar maža.

Apie *l* kietėjimo rapt amžių dar plg. §§ 29, 32, 55.

n

§ 86. Tarmės *n* kilmė yra ta pati, kaip ir lk, pvz.: *nāgas*, *naktis*, *nēfī*, *nīekas*, *nīkī* ~ *nīkti*.

⁵³Dar plg. J. Šukys, min. veik., 160.

⁵⁴Dar plg. Lietuvių kalbos žodynas, 3, 72, Vilnius, 1956.

⁵⁵Rapt pirmesnėmis formomis, iš kurių kilęs dabartinis vns. įnagininkas *sāulaī* „saulė“, *pelai* „pele“, galėtų būti kaip *sāulu*, *pelū*, taip ir *sāulbī*, *pelbī* (plačiau apie rapt moteriškosios giminės vns. įnag. formų *lazdai*, *kati*... atsiradimą žr. MADA, 2 (7), 198 tt. (1959).

Senuosiuose mišriuosiuose dvigarsiuose *an, en, in, un* tautosiliabinis *n* išliko, jei tie dvigarsiai ėjo prieš priebalsius *t, d, k, g, p, b*, pvz.: *uñtras* ~ *añtras*, *piñte* ~ *péntis* „pentis“, *kuñdis* ~ *kañdys*, *suñku*, *žiñksnis* ~ *žiñgsnis*, *iñpilas* ~ *iñpilas* (dėl $m < n$ žr. § 91).

Iš dvigarsių *an, en, in, un*, ėjusių prieš *s, š, z, ž, r, l, m, n, j, v* ir atvirame žodžio gale, *n* išnyko. Tautosiliabinio *n* išnykimas, kuris įvyko palaipsniui, daugeliu atvejų nėra senas dalykas. Pirmą, rapt, kaip ir kitose rytinėse tarmėse, šis *n* turėjo išnykti jau po *an, en > un, in* (§§ 35 d, 36 c, 60, 61, 65₄). Antra, iš senųjų raštų matome, kad dar XVII a. viduryje ir net vėliau kai kurie aukštaičiai senųjų dvigarsių *an, en, in, un* vietoje minėtais atvejais tarė *a, e, i, u* su aiškiu *n* atspalviu, nosinumu. Pvz., D. Kleinas savo gramatikoje šios kilmės balsius dėl ypatingo jų tarimo atskirai ir aptaria⁵⁶.

Iš atskirų formų (pvz., dgs. gal., § 53) galūnės rapt, kaip ir kitose tarmėse, *n* išnyko labai seniai⁵⁷.

Rapt veiksmazodžiuose tam tikrais atvejais *n* išliko ir prieš *s*, pvz.: *givėñšu* ~ *gyvėñsiu*, *giveñs* ~ *gyveñs*, *sėñstu*, *sėñšu* ~ *sėñsiu*, *señs* (dėl šio tarmės *en* dar žr. § 48), *giñšu* ~ *gĩñsiu*, *giñs*, *trĩñšu* ~ *trĩñsiu*, *ĩrĩñs*. Čia tautosiliabiniam *n* prieš *s* išlikti padėjo analogija kitų formų, kuriose šis *n*, eidamas prieš kitus (sprogstamuosius) priebalsius, neiškrito dėsningai, plg.: *givėñtĩ* ~ *gyvėnti*, *givėndava* ~ *gyvėndavo*, *givėnk* ~ *gyvėnk*, *ĩrĩñtĩ*, *trĩndava* ~ *trĩndavo*, *ĩrĩnk*.

Priešdėlyje *in-* (pasitaikančiame greta dažnesnio *un- < ant-*) *n* tarmėje išliko prieš visus priebalsius, pvz.: *iñndave* ~ *iñdavė*, *iñkėla* ~ *inkėlė*, *iñgėri* ~ *ingėrė*, *iñsėda* ~ *insėdo*, *iññmete* ~ *iñmetė*, *iñvėtĩ* ~ *invėrti*.

f, ch, h

§ 87. Priebalsiai *f, ch, h* tarmėje yra reti. Jie pasitaiko:

1. Ištiktuose ir jaustukuose, pvz.: *fė, fà* „fe“, *fiť, fűchť* (*||fűkť*) „staigiam ugnies užgesimui pažymėti“, *màchť* „makt“, *trách* „šovimo ir kitiems garsams pažymėti“, *žách* „kritimo, piovimu garsui pažymėti“, *ahã, ohõ, ihaha* ~ *yhaha*.

2. Nelietuviškos kilmės žodžiuose, pvz.: *faniẽra* „fanera“, *felẽceris*, *frántas*; *chrũomas* ~ *chrõmas*; *hũõnaras* ~ *hõnoras* „garbė, ambicija“.

Senosios kartos tarmės atstovai paimtuose iš kitų kalbų žodžiuose vietoj *f, ch, h* dažnai taria *p, k, g*, pvz.: *pabriẽke* ~ *fabrikė* „fabrikas“, *panabẽrija* ~ *fanabẽrija*, *pũõsfaras* ~ *fõsforas*; *krizantẽma* ~ *chrizantẽma*, *tẽknikas* ~ *tẽchnikas*; *gusãras* ~ *husãras*. Priebalsis *h* kartais visiškai numetamas, pvz.: *aktãras* „hektaras“, *ũõnaras* „honoras“. Jaunesniosios kartos atstovai nelietuviškos kilmės žodžiuose priebalsius *f, ch, h* dažniausiai taria.

2. Afrikatos

§ 88. Apie tarmės *č, dž < *tj, *dj* žr. § 82d.

Tarmėje afrikatos *c, č, dz, dž* yra dar šiais atvejais:

1. Garsažodžiuose, pvz.: *capsẽtĩ, cikseĩtĩ, čekseĩtĩ, čaũkẽtĩ* ~ *čiaukẽtĩ, čũkẽtĩ* ~ *čiũkẽtĩ*; *dziĩriñtĩ, džupsẽtĩ* ~ *dziubsẽtĩ*; *džefẽskẽtĩ, džĩnkĩ* ~ *džĩngtĩ*.

⁵⁶Plg. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, 418 tt., Vilnius, 1957. Be to, dar plg. K. Eigminas, min. veik., 168–169.

⁵⁷Dar plg. Z. Zinkevičius, Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai, 25 tt., Vilnius, 1957.

2. Atsiradusios dėl asimiliacijos iš kitų dviejų greta atsidūrusių priebalsių (dažniausiai $c < t-s$, $\check{c} < t-\check{s}$, $dz < t-z$, $d\check{z} < t-\check{z}$), pvz.: $\widehat{a\check{c}k\check{i}\check{t}\check{i}} < \text{at-skirti}$, $\widehat{a\check{c}k\check{e}l\check{i}} < \text{at-sik\check{e}lti}$, $\widehat{a\check{c}m\check{i}\check{n}\check{i}\check{t}}$ $< \text{at-simi\check{n}ti}$, $\widehat{a\check{c}n\check{e}\check{s}t}$ $< \text{at-sin\check{e}sti}$, $\widehat{p\check{a}c}$ $< \text{p\check{a}ts}$; $\widehat{a\check{c}\check{u}l\check{i}}$ $< \text{at-\check{s}alti}$, $\widehat{a\check{c}l\check{a}i\check{m}as}$ $< \text{at-\check{s}l\check{a}i\check{m}as}$, $\widehat{a\check{c}l\check{a}u\check{s}t}$ $< \text{at-\check{s}liau\check{z}ti}$; $\widehat{a\check{d}z\check{v}i\check{m}b\check{e}}$ $< \text{at-zvimb\check{e}}$, $\widehat{a\check{d}z\check{b}\check{o}st\check{a}}$ $< \text{at-sib\check{o}sta}$, $\widehat{a\check{d}z\check{d}u\check{o}d\check{a}}$ $< \text{at-sid\check{u}oda}$; $\widehat{a\check{d}\check{z}agare\check{i}}$ $< \text{at-\check{z}agaria\check{i}}$, $\widehat{a\check{d}\check{z}m\check{p}\check{i}}$ $< \text{at-\check{z}n\check{y}bti}$, $\widehat{a\check{d}\check{z}v\check{i}\check{n}\check{g}\check{e}}$ $< \text{at-\check{z}v\check{e}ng\check{e}}$.

3. Nėlietuviškos kilmės žodžiuose, pvz.: *cigonas* „čigonas“, *cimantas* „cementas“, *còlis*; *česnàkas*.

4. Afrikata *c* tarmėje dar yra kartais tariama ir vietoj *s*, daugiausia esančio nėlietuviškos kilmės priesagose prieš priebalsį *k*, pvz.: *kvetkáuckas* ~ Kvietkáu-skas, *jebľuonckas* ~ Jablònskas, *gelvañckas* ~ gelvañskas „gelvoniškis“, *bruduľckas* ~ Brudùlskas, *kavárckas* ~ Kavárskas „pavardė ir miestelis“, *pabáickas* ~ Pa-báiskas.

II. Kombinaciniai priebalsių dėsniai

1. Priebalsių minkštinimas ir kietinimas

Minkštinimas. § 89. a) Priebalsiai visada yra minkšti, kai jie eina tiesiog:

1) prieš priešakinės eilės balsius (dar plg. §§ 84, 90), pvz.: $\widehat{b\check{i}l\check{i}\check{n}\check{e}t\check{i}s}$ ~ bylinė-tis, $\widehat{d\check{e}g\check{i}m\check{a}s}$, $\widehat{k\check{e}k\check{s}t\check{a}s}$, $\widehat{l\check{i}e\check{p}t\check{a}s}$, $\widehat{p\check{i}e\check{m}\check{e}\check{n}\check{i}\check{s}k\check{a}s}$, $\widehat{t\check{e}t\check{a}s}$, $\widehat{t\check{e}k\check{s}m\check{a}s}$, $\widehat{s\check{e}d\check{i}\check{n}\check{e}}$ ~ sėdėnė, $\widehat{s\check{i}l\check{t}\check{a}s}$, $\widehat{i\check{e}v\check{a}s}$, $\widehat{v\check{e}r\check{i}}$ ~ vėria, $\widehat{\check{z}i\check{l}\check{a}s}$;

2) prieš supriešakėjusius užpakalinės eilės balsius; žr. §§ 75, 82.

b) Nukritus žodžio galo priešakinės eilės balsiams (paprastai *e*, *i*, rečiau dvibalsiams *ei*, *ie*), prieš juos ėję priebalsiai daugiausia išlieka minkšti, pvz.: $\widehat{b\check{u}t}$ ~ būti (dar plg. § 62)⁶⁸, $\widehat{b\check{u}k\check{i}t}$ ~ būkite (dar plg. § 54), $\widehat{k\check{a}t\check{i}t}$ „katyte“, $\widehat{b\check{a}d\check{a}s}$ ~ bādosi, $\widehat{g\check{i}r\check{i}s}$ ~ giriasi, $\widehat{p\check{r}\check{a}u\check{s}i\check{s}}$ ~ praūsiasi; $\widehat{m\check{a}ñ}$ (plg. *mañ* Universitas 16) $< \widehat{m\check{a}n\check{i}}$ (plg. *mánig* DP 287₂₆ greta *mañ* DP 1₁₁); $\widehat{d\check{e}l}$ (plg. *del'* KA 48₃₀, 57₁₅) $< \widehat{d\check{e}l\check{i}}$, $\widehat{v\check{e}l}$ (plg.: *wel'* KA 48₁₂, *wel* KA 48₂₇) $< \widehat{v\check{e}l\check{i}}$, $\widehat{k\check{o}l}$ ~ kòlei, $\widehat{t\check{o}l}$ $< \widehat{t\check{o}l\check{i}}$ ⁶⁹. Priebalsiai *k*, *m* šiuo atveju tariami kietai, pvz.: $\widehat{a\check{u}k}$ (dar plg. §§ 62, 93), $\widehat{d\check{i}r\check{b}am}$ ~ dirbame, $\widehat{a\check{i}\check{s}im}$ ~ eisime, $\widehat{\check{s}en\check{a}m}$ ~ senamė (plg. §§ 54, 60).

c) Iškritus iš žodžio vidurio priešakinės eilės balsiui, prieš jį ėjęs priebalsis dažniausiai išlieka minkštas (plg. § 79), bet sangražos dalelytės *-s* $< -si$ prieš kietus priebalsius taip pat sukieta, pvz.: $\widehat{n\check{e}sm\check{a}ta}$ ~ nesimato, $\widehat{p\check{a}sl\check{a}id\check{z}i}$ ~ pasilėidžia, $\widehat{p\check{a}sr\check{o}da}$ ~ pasiròdo, $\widehat{p\check{a}rsv\check{a}ra}$ ~ parsiváro.

d) Priebalsių samplaikose minkštasis priebalsis paprastai minkština ir visus kitus prieš save esančius priebalsius, pvz.: $\widehat{b\check{a}r\check{s}t\check{i}t}$ ~ barstýti, $\widehat{b\check{e}l\check{s}t\check{i}s}$, $\widehat{d\check{u}ñt\check{i}t}$ ~ dantýti, $\widehat{d\check{r}\check{e}\check{s}k\check{e}}$ ~ drėskė, $\widehat{k\check{e}t\check{v}\check{e}rt\check{a}s}$, $\widehat{\check{s}k\check{a}ut\check{e}r\check{e}}$ ~ skiauterė, $\widehat{\check{s}m\check{i}l\check{k}iñ\check{i}s}$ ~ smilkinys, $\widehat{\check{s}p\check{i}r\check{i}t}$, $\widehat{\check{s}l\check{a}u\check{s}t}$ ~ šliaužti, $\widehat{t\check{r}\check{i}\check{u}\check{s}k\check{i}ñt}$ ~ triuškinti, $\widehat{\check{s}u\check{z}l\check{u}ñg\check{a}}$ ~ sužliuñga.

Sudurtiniuose žodžiuose pirmojo sando kietasis priebalsis prieš antrojo sando minkštąjį priebalsį kartais išlieka nesuminkštėjęs, pvz., $\widehat{d\check{a}n\check{k}\check{e}p\check{e}}$ (bet, at-rodò, dažniau $\widehat{d\check{a}ñk\check{e}p\check{e}}$) ~ duonkepė.

⁶⁸Tarmėje visada minkštas yra ir ištiktukų *-t*, pvz.: $\widehat{k\check{i}\check{s}t}$ ~ kýšt, $\widehat{kr\check{u}st}$, $\widehat{\check{s}ust}$ ~ šúst. Spėjama, šis *-t* $< -ti$, senos vns. naudininko galūnės su *-i*. Plg. Otrėbski, GrJL, 3, § 843.

⁶⁹Minėtų pavyzdžių minkštas *l* rodo, kad *-ei* nukrito dar prieš šio priebalsio sukietaimą (§§ 84, 85).

Ne visi samplaikoje esantieji priebalsiai yra vienodo minkštumo. Minkščiausiai yra tariamas tas priebalsis, kuris eina (arba ėjo) tiesiog prieš priešakinės eilės arba supriešakėjusį balsį, o toliau esančių priebalsių minkštumas ne toks žymus.

Ne visus tarmės priebalsius vienodai minkštinimas veikia. Gomuriniai *g, k* ir lūpiniai *b, p, m*, nuo priešakinės eilės ar supriešakėjusių balsių atskirti kitų priebalsių, daugiausia tariami kietai, pvz.: *aūglis* ~ aūglius, *ugñis*, *brukšñis* ~ brūkšnys, *trūkčėi* ~ trūkčioti; *kablīs* ~ kablỹs, *gōpši* ~ gobši, *capšėi*, *bumpšėi* ~ bampšėti, *kumši* ~ kamšyti. Tačiau minėti priebalsiai suminkštėja, kai jie yra nuo seno arba naujai atsiduria tame pačiame skiemenyje su po jų einančiais kitais minkštais (ar suminkštėjusiais) priebalsiais⁶⁰, pvz.: *glītūs*, *gniaušti* ~ gniáužti, *kveiti* ~ kvietys, *kñiaūkti* ~ kniaūkti, *arklīs* (skiemenimis tariama: *ar-klīs*) || *arklīs* (: *ark-līs*) ~ arklỹs; *bláu* ~ bliáu, *nubri*zga ~ nubrizgo, *kēbliñti* (: *kē-bliñti*) || *kēbliñti* (: *kēb-liñti*), *plaupi* ~ pliaūpti, *iřepšėi* (: *iře-pšėi*) || *iřepšėi* (: *iřep-šėi*), *iřmpti*.

Priebalsiai, esantieji prieš minėtus samplaikų kietus *g, k, b, p*, dažniausiai tariami taip pat kietai, o prieš tuos pačius suminkštėjusius gomurinius ir lūpinius suminkštėja ir kiti priebalsiai, pvz.:

uñglinas ~ añglinas, *snarglīs* ~ snarglỹs, *karklīnas* ~ karklỹnas; *būrpīelai* ~ būrbtelėti, *pūrpīelai* ~ pūrbtelėti;

iřgōvėtis ~ išgvėres, *pėrgėrīti* ~ pėrgrežti, *sklaūtas* ~ skliaūtas, *stiñkti* ~ stėngti; *adbrīzga* ~ atbrizgo, *užbláu* ~ užbliáu, *atplīši* ~ atplyšti, *buřpi* ~ buřbti.

Prieš žodžio galo sukietėjusį gomurinį *k* einantieji priebalsiai visada tariami kietai, pvz.: *dirpk* ~ dirbk, *gráušk* ~ gráužk, *křėšk*, *piřk*, *škink*.

Priebalsis *l* minėtose samplaikose daugiausia tariamas minkštai, pvz.: *alkšñis*, *dilki* ~ dilgt, *silpñėi*, *dilpčėi* ~ dilbčioti, *gulk*, *kėlk* (pasakoma ir *gulk*, *kėlk*).

e) Priebalsiai suminkštėja būdami samplaikoje su *j*, pvz.: *bjaurūs*, *subjūra* ~ subiūro, *pjau*, *špjau*, *atjūnki* ~ atjūnkyti, *iřjūdiñti* ~ išjūdinti, *pařjōi*, *užjōi*.

f) Priebalsių minkštėjimas tam tikrais atvejais vyksta ir žodžių sandūroje. Žodžio pradžios minkštas priebalsis minkština prieš einančio žodžio kietą pabaigos priebalsį, pvz.: *be* *kīek* ~ bet kīek, *diēñ* *diēna* ~ diēn diēnā „diena dienon, kasdien“, *gañ* *gēras* ~ gan gēras, *kaz* *diřps* ~ kas diřbs, *kad* *gēras* ~ kad gēras.

g) Kiti priebalsių suminkštėjimo atvejai:

1. Atskiruose žodžiuose, pvz.: *ležūvis* || *ležūvis* ~ liežūvis, *šaudyklė* ~ šiaudyklė „šaudyklė“, *šėmet* < šiėmet (< šie metai).

2. Nelietuviškos kilmės žodžiuose *l* dažnai tariamas minkštai ir tuomet, kai jis eina prieš kietus priebalsius, pvz.: *būlba* „bulvė“, *puōlka* ~ pōlka. Iš tikrųjų čia tarmėje tikrai išlaikytas (nesukietintas) minkštas *l*, nes šiuo atveju jis taip tariamas ir tose kalbose (le., brus.), iš kurių tie žodžiai į tarmę pateko.

Kietinimas. § 90. Dėsningsi tarmėje yra sukietėjęs tikrai priebalsis *l*, ėjęs prieš *e, ė* (§ 84). Atskiruose žodžiuose dar pasitaiko sukietėję *r, s, t* ir kiti priebalsiai, pvz.:

1) lietuviškuose žodžiuose (retai): *graīt* < greīt, *graītas* < greītas, *graūstis* || *gřaūstis* ~ griauštis, *gráuši* || *gřáuši* ~ griaušti, *graūsmas* || *gřaūsmas* ~ griaušmas,

⁶⁰Bet, reikia pasakyti, gomurinių *g, k* suminkštėjimas yra labai nežymus. Dėl to kitur darbe jis ir nežymimas.

grózdás „griozdas“, *grazdóti* ~ *grozdóti* „griozdoti“, *saptīni* < *septyni*, *tašlė* < *tešlė* „tešla“, *nāt* < *nēt*; *stróikī* ~ *strykt*, *budóikšī* ~ *budýkšt*, *žóipī* ~ *žýbt*.

2) nelietuviškos kilmės žodžiuose (gana dažnai): *agžàma* „egzema“, *cañt-naris* „centneris“, *faļčēris* „felčeris“, *màtrikāi* „metrikai“, *ramantuóti* „remontuoti“, *saradàle* „seradėlė“, *adàle* „Adelė“, *fàleksas* „Feliksas“, *ragīna* „Regina“, *zbigma* „Zigmas“.

Toks priebalsių kietinimas daugiausia pasitaiko vyresniosios kartos atstovų kalboje⁶¹.

2. Asimiliacija

§ 91. Tarmėje yra regresyvinė artimoji ir tolimoji priebalsių asimiliacija.

a) Artimosios asimiliacijos atvejai:

1. Duslusis priebalsis prieš skardųjį virsta skardžiuoju, o skardusis prieš duslųjį — dusliuoju, pvz.:

abgalēi ~ *apgalēti*, *ādbulas* ~ *ātbulas*, *rēgdava* ~ *rēkdavo*, *kaz būva* ~ *kas būvo*, *mezgalīs* ~ *mėsgalys*, *iž dūgna* ~ *iš dūgno*, *ižgérk* ~ *išgérk*;

dirpk ~ *dirbk*, *grapštūkas* ~ *grabštūkas*, *dēki* ~ *dēgti*, *uškūfti* ~ *užkūrti*, *mīēšpelī* ~ *mīēšpeliai* „miežiniai pelai“.

2. Priebalsis *s*, esantis prieš *č*, virsta *š*, o *z*, esantis prieš *dž*, — *ž*, pvz.: *unkšēaũ* ~ *ankščiaũ*, *sugrēpščiũ* ~ *sugrēbsčiaũ*, *praščāusis* ~ *prasciāusias*; *laždžōke* ~ *lazdziōkē*.

3. Liežuvio priešakinis *n* prieš lūpinius *b*, *p* virsta lūpiniu *m*, pvz.: *īimbēfti*, *umbēfti* (< *inbērti*, *unbērti*) „īberti“, *īīmpilas* ~ *iīmpilas* (< *iīpilas*), *um punēs* ~ *an punēs* „ant tvarto“.

Prieš liežuvio užpakalinius *g*, *k* priebalsis *n* tampa liežuvio užpakaliniu *n*, plg. § 14.

4. Tam tikrais atvejais dėl asimiliacijos vienas priebalsis iš dviejų gali išnykti. Taip įvyksta tuomet, kai žodyje ar žodžių sandūroje susiduria du tokie patys priebalsiai. Šie susidūrę priebalsiai gali būti vienodi iš prigimties (1) arba suvienodę vėliau, dėl asimiliacijos (2), pvz.:

1) (*d-d* > *d*) *ka duōs* ~ *kad duōs*,

(*g-g* > *g*) *dau gēra* ~ *daug gēro*,

(*k-k* > *k*) *ti kū* ~ *tik kē*,

(*l-l* > *l*) *vē lāki* ~ *vēl lēkia*,

(*n-n* > *n*) *unēšī* < *annēšti* „īnēšti“,

(*p-p* > *p*) *tei padāre* ~ *teip padārē*,

(*r-r* > *r*) *pērišt* ~ *pērišti*,

(*s-s* > *s*) *pūsesere* ~ *pūsseserē*,

⁶¹ Sporadišką kai kurių priebalsių kietinimą matome ir kitose rytų aukštaičių tarmėse, o taip pat senuosiuose raštuose, plg.: *Grayčiaus* PS I 45₁₁, (*ne*)*graytay* PS I 231₈, 315₁₃, II 61₉, *grausmays* PS I 83₈, *grausmyngays* PS II 117₃₀, *tračias* PS II 76₁₂, 171₁₇, bet: (*ne*) *greytay* PS II 61₂₉, 62₂₆, 70₁₀, 233₂₅, *reykia* PS I 188₂, II 61₁₉, *regieimi* PS I 90₈, *Trečias* PS II 161₁₅.

(š-š > š) *iššoka* ~ iššoko, *iš šona* ~ iš šono,
 (t-t > t) *bė tik* ~ bėtik,
 (ž-ž > ž) *užėla* ~ užžėlė;

- 2) (d-t > t-t > t) *ka tū* ~ kad tū,
 (t-d > d-d > d) *be daūk* ~ bet daūg,
 (g-k > k-k > k) *daū kas* ~ daūg kas,
 (k-g > g-g > g) *ai gułt* ~ eik gulti,
 (s-š > š-š > š) *ka šaūke* ~ kas šaūkė,
 (š-s > s-s > s) *iššivire* ~ iššivirė,
 (ž-s > s-s > s) *usimiřsta* ~ užsimiřsta,
 (ž-z > z-z > z) *užiłt* ~ užžylioti,
 (ž-š > š-š > š) *ušaūt* ~ užšauti,
 (š-ž > ž-ž > ž) *ižėft* ~ išžerti.

Minėtais atvejais, ypač žodžių sandūroje, priebalsis gali ir neišnykti, jeigu žodžiai, ar atskiros jų dalys, tariama pabrėžiamai.

5. Atvejus, kai du greta atsidūrę priebalsiai dėl asimiliacijos virsta afrikatomis, žr. § 88.

b) Tolimoji priebalsių asimiliacija tarmėje pasitaiko retai. Lietuviškuose žodžiuose kartais *s* prieš gretimo skiemens *š, ž* virsta *š*, pvz.: *pašišauši* < pasišiaušę, *nušišveite* < nusišveitė, *pašišnibždėti* < pasišnibždėti, *pašišnekėti* < pasišnekėti, *šližei* < Sližiai „kaimas“. Tačiau toks *š* vietoj *s* pasitaiko nedėsningai, dažniausiai dėl greito žodžio tarimo. Šios rūšies asimiliacijos rezultatas daugiausia išlieka tik etimologiškai neaiškiuose žodžiuose, paprastai skoliniuose ar svetimybėse, pvz.: *legulataris* < reguliatoriumas, *šiečka*, *šiečke* ~ šiečkė „sukapati šiaudai pašarui; kapoklė“ (plg.: rus., brus. *сечка*, le. *sieczka*), *šiečkuoti* < siečkuoti „piausyti, kapoti“ (plg.: rus. *сечь*, le. *siec*).

c) Apie priebalsių minkštinimą dėl asimiliacijos jau kalbėta § 89.

3. Disimiliacija

§ 92. Tarmėje priebalsių disimiliacija (progresyvioji ir regresyvioji) daugiausia pasitaiko tikrai nelietuviškos kilmės žodžiuose, pvz.: *añtilèrije* < artilèrija, *kalidaris* < koridorius, *malinárka* || *marinárka* „švarkas“ (plg. le. *marynarka*), *párkelis* < párkeris.

4. Aspiracija

§ 93. Tarmės žodžio galo *k* (< *k, g*) tariamas aspiruotai, pvz.: *baĩk'*, *daũk'* ~ daūg, *dũrk'*, *škeřsk'*, *škinė'*. Žodžių sandūroje, atsidūręs prieš kitus garsus, šis *k* dažniausiai tariamas be aspiracijos, pvz.: *daũk nér* ~ daūg nérà, *daũg aĩna* ~ daūg eĩna, *vėšk šienu* ~ vėžk šiėna.

5. Metatezė

§ 94. Tarmėje pasitaiko artimoji ir tolimoji metatezė.

a) Apie senąją greta esančių priebalsių metatezę (*ks* < *sk*, *kš* < *šk*, *gz* < *zg*), būdingą ir kitoms lietuvių tarmėms, žr.: Būga, RR, 2, 184; Endzelynas, GF, § 73 a; Otrębski, GrJL, 1, §§ 509, 510.

Rapt veiksmažodžių esamojo laiko intarpas *n* + kamiengalio *l*, *r* duoda *ln*, *rn*, pvz.: *diľna* < diľla > lk dľla, *škiľna* < skiľla > lk skľla, *šviľna* < sviľla > lk svľla, (*ř*)*šili* < (ř)šinli > lk (ř)šyli, *atpuľna* < atpuňla (atpuonla) „lk atpuola“; (*nu*)*šviřna* < (nu)šviňra > lk (nu)svřra, *prakuřna* < prakiuňra > lk prakiũra.

Ar minėtų priebalsių metatezė įvykusi prieš *an* > *un*, ar po jo, sunku pasakyti, kadangi tarmės formos *abžabal̃na* „apžabala“, *nukařna* „nukara“ rodo vienaip, o formos *buľna* „bala“, *suľna* „sala“, *šuľna* „šala“ rodo kitaip. Toks nevienodumas galėjo atsirasti dėl kitų formų įtakos. Pirmosios formos šaknyje (prieš *l*, *r*) balsį *a* vietoj *u* gali turėti pagal tokias formas, kaip: *abžabali* ~ apžabalti, *abžabala* ~ apžabalo, *nukaři*, *nukara* ~ nukaro; antrosiose *u* vietoj *a* galėjęs atsirasti pagal *bũla* ~ bũla, *sũla* ~ sũla, *šũla* ~ šũla (šios formos tarmėje taip pat vartojamos)⁶². Be to, galimas daiktas, ne visuose veiksmažodžiuose intarpas *n* atsiradęs vienu metu⁶³. Vadinasi, ir metatezė vienose esamojo laiko formose galėjo įvykti anksčiau, kitose – vėliau.

Retesni atvejai, kai tarmėje *ln* > *nl*, pvz., *aukšt̃iľnikas* < augšt̃ielnykas (greta dažniausios tarmės formos *aukšt̃ienikas*, plg. § 95).

b) Tolimoji metatezė tarmėje pasitaiko nedėsningai, tik viename kitame žodyje, pvz.: *kerem̃kas* || (dažnesnio) *kemer̃kas* „kreivas, šakotas medis; nerangus, griozdiškas žmogus“, *var̃at̃liňkis* || *var̃at̃inklis* ~ vor̃at̃inklis.

Šios rūšies metatezė kartais įvykusi (ar įvyksta) nelietuviškos kilmės žodžiuose, tikriniuose varduose, pvz.: *čever̃ikas* ~ čever̃ykos „pusbačiai su auliukais“ (plg.: rus. черевик „moteriškas batelis su auliukais“, o taip pat Širvydo *čierewikos* PS I 69₁₇), *raũlas* ~ Raũlas, *raul̃ðkas* ~ Rauliðkas (dažniausiai pasakoma senesniųjų tarmės atstovų vietoj *laũras* ~ Laũras, *lauřðkas* ~ Lauriðkas).

6. Priebalsių išnykimas

§ 95. Apie dėsningą tautosiliabinio *n* iš žodžio vidurio ir žodžio galo išnykimą žr. § 86.

Kiti priebalsiai iš žodžio vidurio išnyksta tik atskiruose žodžiuose, pvz.: *apim̃is* (< apvyñs) ~ apvyñs, *aukšt̃ienikas* (< augšt̃ielnykas) ~ augšt̃ienykas (dar plg. § 94a), *d̃šims* < d̃šim̃ts, *dešim̃etis* < dešim̃tm̃etis, *dešim̃ñtas* < dešim̃tñytas, *kařkvabalis* < kařkl(a)vabalis, *kũrbez̃dalis* < kũrm(ia)bez̃dalis „apvalus grybas, prinokęs pilnas rudų dulkių“, *plũksna* < plũksna (plg. Širvydo: *plũksnomis* PS I 85₂₁, *pluksnu* „vns. įnag.“ PS I 18₆), *zĩm̃p̃t̃* (< zvĩm̃bti) ~ zĩm̃bti. Svetimžodis *liekar̃stva* „vaistas“ (plg.: le. *lekarstwo*, rus. лекарство) kai kur tariamas *liekar̃sta*.

Apie priebalsių iš žodžio vidurio iškritimą dėl asimiliacijos žr. § 91a₄.

§ 96. Iš žodžio pradžios priebalsis numetamas labai retai. Tik senosios kartos tarmės atstovai be *v*- pasako *ũnta* ~ anta „vanta“, o taip pat svetimžodžius *ðpna* || *vðpna* „kalkės“ (plg. le. *wapno*), *ðpninis* || *vðpninis* „kalkinis“.

⁶²Plg. dar tarmėje pasitaikančias formas: *sũla* „salo“, *šũla* „šalo“, *sũlti* „salti“, *šũlti* „šalti“, kurios taip pat, greičiausiai, atsiradę pagal *sũla*, *šũla*.

⁶³Dėl intarpo atsiradę mišrieji dvigarsiai *an*, *en* tarmėje labai dažnai išlieka sveiki (plg. § 48₃), nors kitose rytų aukštaičių tarmėse ir senuosiuose raštuose šios kilmės dvigarsiai daugiausia pavirtę kitais, pvz.: *runda* KA 13₃₀, PS II 44₂, *tumpa* „tampa“ PS I 89₂₇, *ginda* PS I 95₄.

§ 97. Apie *j* žodžio gale išnykimą žr. § 82b₃. Kiti priebalsiai iš žodžio galo nukrinta retai, daugiausia trumpuose žodeliuose (jungtukuose, prielinksniuose ir kt.), pvz.: *à* < *ař*, *beñ* < *beñt*, *dà* < *dár*, *ĩ* < *iř*, *uñ* < *añt*, *palà* < *paláuk*.

Apie priebalsio iš žodžio galo išnykimą dėl asimiliacijos žr. 91a₄.

7. Priebalsių pridėjimas ir išsprendimas

§ 98. Žodžio pradžioje prieš priešakinės eilės balsius (*i*, *i*, *e*, *e*) ir dvibalsį *ie* tarmėje visada tariamas *i*, pvz.: *ĩnkstas* ~ *inkstas*, *ĩlẽ* ~ *ylẽ* „yla“, *ĩẽglis* ~ *ẽglis*, *ĩẽškõĩ* ~ *ieškõti*, *ĩĩena* ~ *iena*.

Šis *i* visuomet išsprendžiamas prieš tuos pačius šaknies balsius po priešdėlių, pasibaigiančių balsiu, pvz.: *apĩĩilgis* ~ *apýilgis*, *paĩĩlgas* ~ *pailgas*, *nuĩĩĩt* ~ *nuiĩti*; *nuĩjẽau* ~ *nuẽjau*, *prĩĩemiu* ~ *prãemiau*; *nuĩĩẽde* ~ *nuẽdẽ*, *prĩĩẽde* ~ *priẽdẽ*, *suĩĩẽde* ~ *suẽdẽ*; *paĩĩẽška* ~ *paĩẽsko*, *suĩĩẽška* ~ *suĩẽsko*. Po priešdėlių, kurie baigiasi priebalsiu, *i* prieš minėtus balsius tariamas tik tada, kai priešdėlio priebalsis neįeina į šaknies skiemenį, pvz.:

ap-ĩĩĩt, *ap-ĩẽškõĩ* ~ *apieškõti*, *ap-ĩĩẽška* ~ *apieško*, bet: *apĩĩĩt* (tariama: *a-pĩĩĩt*), *apẽje* (: *a-pẽje*) ~ *apẽjo*;

ĩĩĩ-ĩĩẽde ~ *iĩẽdẽ*, *ĩĩĩ-ĩĩẽška* ~ *iĩẽsko*, bet: *ĩĩĩẽje* (: *ĩĩ-ẽje*) ~ *iĩẽjo*, *ĩĩĩẽme* (: *ĩĩ-ẽme*) ~ *iĩẽmẽ*;

pẽĩ-ĩĩĩt ~ *pẽrimti*, *pẽĩ-ĩẽskaĩ* ~ *pẽrieškõti*, bet: *pẽĩẽje* (: *pẽ-ĩẽje*) ~ *pẽĩẽjo*;

uĩĩ-ĩĩẽde ~ *uĩẽdẽ*, bet: *uĩĩẽje* (: *u-ĩĩẽje*) ~ *uĩĩẽjo*;

uñ-ĩĩĩt ~ *aniĩti* „ĩimti“, bet: *unejau* (: *u-nejau*) ~ *anẽjau* „ĩẽjau“.

§ 99. Prieš žodžio pradžios *uo* tarmėje pridėtas *v*, pvz.: *vũõdas* ~ *uõdas*, *vũõga* ~ *uõga*, *vũõsis* ~ *uõsis*, *vũõstĩtĩ* ~ *uõstyti*. Greičiausiai, čia *v* atsiradęs dar prieš nekirčiuoto *uo* > *a*; plg.: *vadegà* < *vuodegà* < *uodegà*, *vagáuĩ* < *vuogáuĩ* < *uogáuĩ*, *vagenõjis* < *vuogienõjas* < *uogienõjas*, *vařtĩnẽĩ* < *vuostĩnẽti* < *uostĩnẽti*. Širvydo „Punktuose sakymų“ šio *v* prieš *uo* nėra, plg.: *uoday* I 260₁₈, *uoga* I 321₂₀.

Rapt *v* prieš minėtus *uo*, *a* tariamas ir po priešdėlių, pvz.: *ĩĩĩvagãva* ~ *pri-uogãvo*, *ĩĩĩvagãva* ~ *iřuogãvo*, *apvũõšte* ~ *apũõstẽ*, *suũõde* ~ *suĩõdẽ*.

Prie naujai į tarmę patekusių žodžių *uo*- priebalsis *v* nepridedamas, pvz.: *ũõstas* ~ *uõstas*. Be šio *v* taip pat tariami žodžiai: *ũõřvis*, *ũõřvene* ~ *uõřvienẽ*, *ařvĩje* || *ařvijẽ* ~ *uõřvijã*.

Prieš *o*- *v* yra atsiradęs tiksliai žodyje *võpus* (*võpas*), *-i* < *opũs*, *-ĩ*.

Priebalsis *v* tarmėje kartais išsprendžiamas tarp priešdėlių *nu*-, *su*- ir šaknies *e*- (< *ẽ*-), *ẽ*-, *ei*-, pvz.: *nuvẽjau* ~ *nuẽjau*, *nuvẽje* ~ *nuẽjo*, *nuvẽĩ* ~ *nueĩti*; *suvejau* ~ *suẽjau*, *suvẽde* ~ *suẽdẽ*, *suveĩna* ~ *sueĩna* (dar plg. § 24a).

§ 100. Žodžio pradžioje kartais pridedamas priebalsis *s*. Šis *s* dažniausiai pasitaiko prieš *k*- ir rečiau prieš kitus garsus, pvz.:

řkabinẽtis || *kabinẽtis*,

řkerečõtis ~ *skerečĩõtis* || *kerečõtis* ~ *kerečĩõtis* „skeryčiotis“,

řkerežõtis ~ *skerežĩõtis* || *kerežõtis* ~ *kerežĩõtis*,

škėšī, pra-škėšī || *kėšī, pra-kėšī*,
skėtōī ~ skėtōti || *ketōī ~ kėtōti*,
skrėgždė ~ skrėgždė „kregždė“,
škikīlis || *kikīlis*,
šīvētī, nu-šīvētī, nu-si-šīvētī,
spruņkšī „prunkšti“, ataspruņkščiūoji ~ ataspruņkščiūoja „atāpruņkščia“.

Tiesa, ne visada aišku, ar minėtais atvejais priebalsis *s* pridėtas, ar jį nukri-
 tęs. Veiksmažodžiuose šis *s-* daugeliu atvejų gali būti atsiradęs iš sangražinės da-
 lelytės *-s(i)-* — pagal priešdėlėtas sangražines formas *ap-sikabinėti, nu-sitvėrti*,
pa-siilsėti, kurios tarmėje virto *ap-skabinėti, nu-šīvētī, pa-silsėti*, pradėtos vartoti
 ir nepriesdėlėtos formos *skabinėti, šīvētī, silsėti*⁶⁴.

§ 101. Priebalsio išsprendimas į žodžio vidurį — gana retas reiškinys, pvz.,
apīnašīris „apynasris“; šiek tiek dažniau pasitaiko nelietuviškos kilmės žodžiuose,
 pvz.: *aksfāltas* „asfaltas“, *čerėkšne ~ čerėkšnė* „trešnė“ (plg.: rus. черешня,
 le. *czerešnia*).

8. Skiemens praleidimas

§ 102. Atsidūrus greta dviem tokiems pat ar panašioms (su vienodais prie-
 balsiais) skiemenims, vienas jų kartais praleidžiamas, pvz.: *aštani̇tas* (~ aštuo-
 nýtas) < aštuonianýtas, *aštani̇tis* (~ aštuonýtis) < aštuonianýtis, *malūnikas*
 (~ malūnykas) < malūninykas, *vargūnikas* (~ vargōnykas) < vargōninykas.

9. k- ir g- kaitaliojimas

§ 103. Šaknies pradžioje kartais *k* kaitaliojasi su *g*, pvz.: *ap-kė̇pī* || *ab-gė̇pī*
 „apglėbti, užgrobti“, *nu-kėipī* || *nu-gėipī* „sumenkėti, sunykti, nugaišti“, *kirkšni̇s*
 ~ *kirkšnys* || *girkšni̇s* ~ *girkšnys* „kirkšnys“.

Sutrumpinimai⁶⁵

APh	— Archivum Philologicum, Kaunas. (Skaitmenys riebiu šriftu rodo knygas, paprastu — puslapius, skliaustuose — metus.)
brus.	— baltarusių.
Būga, LKŽ	— K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, 1, Kaunas, 1924.
Būga, RR	— K. Būga, Rinktiniai raštai, 2, Vilnius, 1959.
dipl. d.	— diplominis darbas.
DK, KA	— Der polnische Katechismus des Ledezma und die litauischen Katechismen des Daugša und des Anonymus vom Jahre 1605... herausgeg. von Ernst Sittig, Göttingen, 1929. DK— Daukšos 1595 m. katekizmo tekstas. KA— Anoniminio 1605 m. katekizmo tekstas.

⁶⁴Plg. Otrębski, GrJL, 1, § 543. Apie pridėtinį *s-* lietuvių ir kitose kalbose dar plg. Būga, RR, 2, 104.

⁶⁵Cia nenurodyti gramatikos terminų sutrumpinimai. Jie tokie kaip ir „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“, Vilnius, 1954.

- DP — Postilla Catholica. Tái est: Ižguldimas Ewangeliu...
Per Kúnigą Mikaloiv Davkszą... Wilniui Drukárnioi
Akadêmios... 1599.
- Endzelynas, GF. — J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius,
1957.
- Endzelīns, Gr — J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951.
- IFF — Istorijos-filologijos fakultetas.
- KA — žr. DK.
- le. — lenkų.
- lk — literatūrinė kalba.
- LKK — Lietuvių kalbotyros klausimai, Vilnius. (Skaitmenys riebiu
šriftu rodo tomus, paprastu — puslapius, skliaustuose
— metus.)
- LKRŽ — Lietuvių kalbos rašybos žodynas, Kaunas, 1948.
- MADA — Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai, serija A, Vil-
nius. (Skaitmenys riebiu šriftu rodo tomus, paprastu —
puslapius, skliaustuose — metus.)
- min. veik. — minėtas veikalas.
- Otrębski, GrJL — J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, 1 (1958),
3 (1956), Warszawa.
- PIMD — Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai,
Vilnius. (Skaitmenys riebiu šriftu rodo tomus, paprastu
— puslapius, skliaustuose — metus.)
- PS — Širwyds Punktay sakimu (Punkty Kazań). Teil I: 1629,
Teil II: 1644... herausgeg. von Dr. Franz Specht, Göt-
tingen, 1929.
- raj. — rajonas.
- rankr. — rankraštis.
- rapt — rytų aukštaičių pietinė tarmė.
- rus. — rusų.
- tt. — ir tolesni (puslapiai, paragrafai).
- UMD — Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto
Mokslo darbai, Vilnius. (Skaitmenys riebiu šriftu rodo
tomas, paprastu — puslapius, skliaustuose — metus.)
- Universitas — Universitas lingvarum Litvaniae ...1737, Vilnae.

LITERATŪRINĖS KALBOS BALSŲ IR DVIGARSIŲ ATITIKMENŲ TARMĖJE RODYKLĖS

1 rodyklė

Literatūrinės kalbos balsiai tarmėje atitinka:

lk	t a r m ė s	
	žodžio kamienne	žodžio gale
<i>a</i>	<i>a</i> (§ 21), <i>e</i> (§ 75)	<i>a</i> (§ 52), <i>α</i> (§ 53a), <i>e</i> (§ 75), <i>i</i> (§ 63a) ⁶⁶
<i>ą</i>	<i>u</i> (§ 35d), <i>ū</i> (§ 36c)	<i>u</i> , <i>ū</i> (§ 65 ₄)
<i>e</i>	<i>e</i> (§ 27), <i>ae</i> (§ 77), <i>a</i> (§§ 24, 26), <i>ie</i> (§ 41)	<i>i</i> (§§ 60, 64), <i>α</i> (§ 53a), <i>u</i> (§ 85) ⁶⁶
<i>ę</i>	<i>i</i> (§ 35d), <i>ī</i> (§ 36c)	<i>i</i> (§§ 61, 85), <i>u</i> (§ 85), <i>u</i> (§§ 65 ₄ , 85)
<i>ė</i>	<i>ė</i> , <i>e</i> (§ 32), <i>e</i> (§ 28), <i>ae</i> (§ 77)	<i>ė</i> , <i>e</i> (§ 55), <i>e</i> , <i>a</i> (§ 54 ₁)
<i>i</i>	<i>i</i> (§ 35a, b), <i>ī</i> (§ 36b), <i>u</i> (§ 37)	<i>i</i> (§§ 56–58, 62)
<i>y</i>	<i>i</i> (§ 35b), <i>ī</i> (§ 36a), <i>u</i> (§ 37)	<i>ī</i> , <i>i</i> (§ 58)
<i>į</i>	<i>i</i> (§ 35c), <i>ī</i> (§ 36c)	<i>ī</i> , <i>i</i> (§ 59)
<i>o</i>	<i>o</i> (§ 32), <i>a</i> (§ 22), <i>e</i> (§ 75), <i>uo</i> (§ 41)	<i>o</i> (§ 55), <i>a</i> (§ 52 ₂), <i>e</i> (§ 75)
<i>u</i>	<i>u</i> (§ 35a, b), <i>ū</i> (§ 36b), <i>i</i> (§ 76)	<i>u</i> (§ 65 _{1,2}), <i>α</i> (§ 53b), <i>i</i> (§ 63b)
<i>ū</i>	<i>u</i> (§ 35b), <i>ū</i> (§ 36a)	<i>u</i> (§ 65 ₂)
<i>ų</i>	<i>u</i> (§ 35c), <i>ū</i> (§ 35c)	<i>u</i> , <i>ū</i> (§ 65 ₃)

2 rodyklė

Literatūrinės kalbos dvigarsiai tarmėje atitinka:

lk	t a r m ė s	
	žodžio kamienne	žodžio gale
<i>ai</i>	<i>ai</i> , <i>ai</i> (§ 38)	<i>ai</i> (§ 66), <i>ai</i> , <i>ii</i> (§ 67), <i>ei</i> (§ 75)
<i>au</i>	<i>au</i> , <i>au</i> (§ 39), <i>au</i> (§ 16)	<i>au</i> (§ 66), <i>au</i> , <i>iu</i> (§ 67)
<i>ei</i>	<i>ei</i> , <i>ii</i> (§ 40), <i>ai</i> (§ 38)	<i>ei</i> , <i>ai</i> (§ 66), <i>ai</i> , <i>ii</i> (§ 67)
<i>ie</i>	<i>ie</i> (§ 41), <i>e</i> (§ 29), <i>ae</i> (§ 77)	<i>ie</i> (§ 68), <i>e</i> (§ 54 ₂)
<i>ui</i>	<i>ui</i> , <i>ai</i> , <i>ai</i> (§ 42)	<i>ui</i> (§ 69), <i>ai</i> , <i>ii</i> (§ 67)
<i>uo</i>	<i>uo</i> (§ 41), <i>a</i> (§ 23), <i>e</i> (§ 75)	<i>uo</i> (§ 68), <i>a</i> (§ 52 ₄), <i>e</i> (§ 75)
<i>al</i> , <i>ar</i>	<i>al</i> , <i>ar</i> (§ 44)	
<i>el</i> , <i>er</i>	<i>el</i> , <i>er</i> (§ 45), <i>al</i> , <i>ar</i> (§ 44)	
<i>il</i> , <i>ir</i> , <i>ul</i> , <i>ur</i>	<i>il</i> , <i>ir</i> , <i>ul</i> , <i>ur</i> (§ 46)	
<i>im</i> , <i>in</i> , <i>um</i> , <i>un</i>	<i>im</i> , <i>in</i> , <i>um</i> , <i>un</i> (§ 47 ₁)	
<i>am</i> , <i>an</i> , <i>em</i>	<i>um</i> , <i>un</i> , <i>im</i> (§ 47 ₂), <i>am</i> , <i>an</i> , <i>em</i> (§ 48)	
<i>en</i>	<i>in</i> (§ 47 ₂), <i>un</i> , <i>un</i> (§ 85), <i>en</i> (§ 48)	

ФОНЕТИКА ЮЖНОГО ГОВОРА ВОСТОЧНЫХ АУКШТАЙТОВ

К. Ф. МОРКУНАС

Резюме

В работе изучается звуковой состав, вокализм и консонантизм говора. Подход к объяснению фонетических явлений — исторический. Факты исследуемого говора сравниваются с соответствующими фактами литера-

⁶⁶ Vietoj lk vns. įnag. -a, -e (< -ān, -ēn) tarmėje dar yra -ai, -ii, bet šių dvibalsių atsiradimas, greičiausiai, yra ne fonetikos reiškiny, o morfologijos (žr. § 67).

турного языка и других говоров. Приводятся некоторые параллели из древних письменных памятников (чаще всего из К. Ширвидаса „Пунктай сакиму“).

Во введении определена территория говора. Более важными населёнными пунктами этого говора являются Пашиле, Пабайскас, Крикштенай (Укмергский р-он), Гялвонай, Багаславишкяй, Чёбишкис, Муснинкай (Ширвинтский р-он). Древние сочетания *am*, *an*, *em*, *en* в говоре произносятся как *um*, *u(n)*, *im*, *i(n)*, напр.: *súmtis* ~ *sámtis* ‘ковш’, *ruñku* (< *rankan) ~ *rañka* ‘руку’, *tiñpt* ~ *teñpti* ‘тянуть’, *pinkì* ~ *penkì* ‘пять’. По этому признаку исследуемый говор относится к группе восточно-аукштайтских. На юго-западе и западе (примерно по линии Чёбишкис — Кейжёнис — Манчюшенай — Самантонис — Кальвяляй) он граничит с средне-аукштайтским говором, в котором упомянутые сочетания произносятся как в литературном языке. Следует отметить, что граница между восточно-аукштайтским и средне-аукштайтским диалектами от Кальвяляй на юго-восток раньше была установлена не точно (ср. *Archivum Philologicum*, 4, Kaunas (1933)).

Некоторыми фонетическими особенностями исследуемый говор отличается и от других восточно-аукштайтских говоров. За рекой Швентой от Кальвяляй до Укмерге (т. е. за северозападной границей говора) вместо древнего *-ā* произносится редуцированный гласный *u* (*piēu* ~ *piēva* ‘луг’, *galvū* ~ *galvā* ‘голова’), безударные гласные *o*, *é* в середине слова превратились в *u*, *i* (*sudēlis* ~ *sodēlis* ‘садик’, *sidēz* ~ *sēdēti* ‘сидеть’). Гласный *u* там же произносится и вместо безударного дифтонга *uo* (*dunēla* ~ *duonēlē* ‘хлебушко’). Восточная граница идёт между населёнными пунктами Граужечай — Иогвилай, Папренишкяй — Инкилай, а затем лесами по направлению к Ширвинтос и далее к югу до Кайминай. За ней от реки Швентой почти до Ширвинтос проживают так называемые ротининкай (долгий ударяемый *a* в середине слова они произносят как мало лабиализованный *o* с незначительным оттенком гласного *a*, напр.: *gōtai* ~ *gātai* ‘колеса; воз, телега’, *kōlnzs* ~ *kálnas* ‘гора’). К востоку от линии Ширвинтос — Кайминай значительных фонетических отличий не замечено; только вместо *en* после согласного *l* там чаще всего произносится *in* (*luntā* ~ *lentā* ‘доска’), в то время как в описываемом говоре произносится *un* (*luntā* ~ *lentā*).

На юге изучаемый говор граничит с дзукским диалектом.

Звуковой состав. В говоре имеются следующие гласные: *a*, *α*, *e*, *æ*, *é*, *ε*, *i*, *ы*, *o*, *u*. Произношение гласных *a*, *e*, *é*, *i*, *o*, *u* в основном такое же, как и в литературном языке. Остальные гласные произносятся: *α* — как количественно и качественно редуцированное *a* (*stāls* ‘стол’), *æ* — как звук средний по артикуляции между *e* и *a* (*žāms* ~ *žēmas* ‘низкий’), *ε* — как *é* заднего ряда (*kalbēi* ~ *kalbēti* ‘говорить’), *ы* — как *ы* в русском языке (*prariōlys* ~ *prariōles* ‘пропавший’). Гласные *a*, *e*, *æ*, *i*, *ы*, *u* могут быть краткими и долгими, *é*, *ε*, *o* — только долгими, а *α* всегда произносится кратко. Кроме того, ещё встречаются так называемые неслоговые *i* (= *i̯* — произносится как звук средний по артикуляции между *i* и *j*), *u* (= *u̯* — средний между *u* и *v*).

В говоре имеются 23 согласные (из них 4 аффрикаты): *b, d, g, j, k, l, m, n, p, r, s, š, t, v, z, ž, f, ch, h; c, č, dz, dž*. Согласные *f, ch, h* встречаются очень редко (чаще всего в словах иноязычного происхождения). Все согласные могут быть твёрдыми и мягкими, только *j* всегда мягкое. Произношение их почти не отличается от произношения соответствующих согласных в литературном языке. Только твёрдое *l* здесь произносится немножко твёрже чем в литературном языке.

Говору известны следующие дифтонги: *ai, au, ai̯, au̯, ei, ei̯, ei̯, ie, i̯, i̯, oi̯, ui̯, uo*. Кроме того, в говоре имеются дифтонгические (древние и вторичные) и трифтонгические (все вторичные) сочетания: гласный + *l, m, n, r* или дифтонг *ie, uo* + *l, m, n, r, j*).

Вокализм. В этом разделе исследуются количество, происхождение и комбинаторные законы гласных. Наиболее характерными особенностями вокализма говора (кроме уже упомянутых выше) являются:

1. Количество гласных зависит от ударения, ибо все безударные гласные (в середине и в конце слова) в говоре являются краткими, а ударяемые (также и древние краткие, за исключением некоторых случаев) — долгими.

2. В безударном положении сохранились древние долгие *a, e*, которые в литературном языке перешли в *o, é*: *stavēt ~ stovēti* 'стоять', *gálvas ~ gálvos* 'именит. пад. мн. ч.) головы', *sedēt ~ sēdēti* 'сидеть', *sake ~ sākē* 'сказал, -а, -и'.

3. Безударные дифтонги *ie, uo* превратились в *e, a*: *penēlis ~ pienēlis* 'молочко', *šlatēla ~ šluotēlē* 'метёлка'.

4. Вместо *e* в начале слова произносится *a*: *āžeraz ~ ēžeras* 'озеро', *ai̯t ~ eīti* 'идти'.

5. Вместо древнего краткого *a*, а иногда и вместо *u*, в конце слова произносятся:

после твёрдого согласного редуцированный гласный *a*: *dirba ~ dirba* 'работает, -ют', *galzs ~ gālas* 'конец', *sūnzs (||sūnus) ~ sūnūs* 'сын';

после *j* и мягкого согласного *i̯*: *gēri ~ gēria* 'пьёт, пьют', *vējis ~ vējas* 'ветер', *sūkčis ~ sūkčius* 'мошенник'.

Вместо древнего *ā* в говоре, как и в литературном языке, в конце слова произносится краткое *a*: *galvā* 'голова', *vārna* 'ворона'.

6. В безударном конце слова после твёрдого согласного дифтонги *ai, ui* > *ai̯*: *virāi ~ vūrai, vūrai* 'именит. пад. мн. ч., дат. пад. ед. ч.) мужчины, мужчине', *au* > *au̯*: *dirba ~ dirbau* 'работал'; после *j* и мягкого согласного *ai, ui* > *i̯*: *peīlis ~ peīlais* 'ножами', *svēči ~ svēčiui* 'гостю', *au* > *i̯*: *žinōji ~ žinōjai* 'знал'. Вместо безударного дифтонга *ei* в окончании также произносится *i̯*: *kārvij ~ kārvei* 'корове'.

Консонантизм. Кроме незначительных исключений, происхождение согласных говора такое же самое, как и соответствующих согласных литературного языка.

j сохранился перед гласными заднего ряда в основе слова после губных *b, p*, напр.: *bjauribe ~ bjaurībē* 'мерзость, гадость', *pjāut ~ piāuti*

‘резать, пилить’. Из сочетаний с другими согласными *j* исчез, а **tj*, **dj* перед гласными заднего ряда превратились в *č*, *dž*. *j* исчезает также в удаляемом окончании некоторых форм местного падежа ед. числа, напр.: *dabě^z* || *dabě^si* < *duobějè* ‘в яме’, *šterblě^z* || *šterblě^si* < *šterblějè* ‘в лоне’.

Согласное *l* перед *e*, *ě* произносится как твёрдое (после депалатализованного *l* гласные *e*, *ě* > *a*, *e*), напр.: *lādās* ~ *lēdas* ‘лёд’, *láišf* ~ *léisti* ‘пустить, разрешить’ *lěkf* ~ *lěkti* ‘лететь’. Судьба древнего сочетания *en* после согласного *l* показывает, что в одних восточно-аукштайтских говорах депалатализация *l* произошло после того, как сочетания *am*, *an*, *em*, *en* > *um*, *un*, *im*, *in*, а в других говорах раньше был депалатализован *l* и только потом произошло изменение упомянутых сочетаний. К последним относится и изучаемый говор, ибо *lunta* здесь могло появиться только от *lanta* < *lenta* ‘доска’. В описываемом говоре и в некоторых других говорах после *l* ещё встречается сочетание *yn*: *lynta*. Оно, повидимому, могло появиться так: 1) *lenta* > *lenta* > *lęnta* (произошло депалатализация *l*) > *lynta* или 2) путём контаминации форм *lunta* или *lanta* и *lynta*. В окончании после *l* вместо древнего *en* не всегда имеются те же самые звуки, как в середине слова. Прежде всего, это объясняется тем, что: 1) в некоторых говорах изменение *en* в середине и в конце слова произошло не в одно время, 2) в окончании некоторые изменения могли произойти позже, под влиянием других форм.

В этом разделе рассматриваются и другие явления консонантизма: палатализация, ассимиляция, диссимиляция, метатеза согласных и пр.
